

Anmeldelser

Vagn Dybdahl og Michael H. Gelting (red.): Danmarks Arkiver. Historie, funktioner, fremtid. Rigsarkivet. 1982. 168 s., ill., kr. 134,20.

Med *Danmarks Arkiver* er kommet en længe savnet grundbog i arkivkundskab. Med sit flydende sprog og pæne billeder ligner den ikke en lærebog som Nils Nilsson »Arkivkunskap«, men ligesom denne beskriver Danmarks Arkiver de vigtigste problemer, der er knyttet til arkivarbejdet – forholdet til de afleverende myndigheder, tilgængelighed, kassation, opbevaring af arkivalier, forskning og formidling af arkivalier. Bogen er ikke som Nilssons skrevet af en person, derfor er den mere uensartet, og gentagelser har heller ikke kunnet undgås. Det havde været rart at vide, hvilke forfattere, der har skrevet hvilke afsnit, men det er nu overladt til læserens gætteri.

Indledningsvis forklares omhyggeligt hvad et arkiv er, og herudover er bogen opdelt i to hovedafsnit. Det første er en gennemgang af de arkivinstitutioner, der findes i Danmark og deres individuelle opgaver, det andet afsnit kaldes lidt forsigtigt »Temaer i arkivernes virke« og her gennemgås de problemer, der knytter sig til arkiverne og formidlingen, borgernes retsstilling i forhold til arkiverne, tilgængeliggørelse, kassation, forskning og konserveringsproblemer.

For det statslige arkivvæsen gennemgås nøje bygninger, personalesituation, forskningsindsats og bevillinger, med tydelig adresse til de bevillende myndigheder, men en tilsvarende oversigt over de ny arkivinstitutioner, især de lokalhistoriske arkiver er ikke forsøgt. Påfaldende er det imidlertid, at mens de statslige arkiver fra og med 1974 har måttet klare sig med stagnerende eller faldende ressourcer i forhold til tidligere, er der netop fra samme år sket en betydelig ekspansion i bevillingerne til de lokalhistoriske arkiver finansieret af kommunerne, hvorved et stort antal faghistorikere er blevet ansat.

Herved er skabt en mulighed for at løse det problem, som i bogen påpeges som værende fremtidens største arkivopgave – sikringen af de amts- og primærkommunale arkivalier for eftertiden. Fremtiden vil så vise, om det statslige arkivvæsen vil være med til at styre denne udvikling ved at uddelegere ansvar for disse arkiver til de kommunalt ansatte videnskabeligt uddannede arkivarer.

Birgitte Dedenroth-Schou

Niels Petersen: Justitsministeriet. Organisation og arkiv. Administrationshistoriske studier nr. 6, Rigsarkivet/G.E.C. Gad, 1982. 195 s., ill., kr. 134,20.

Fra 1813 blev præsidenten for Danske Kancelli kaldt justitsminister, men det var først med overgangen fra det kollegiale forvaltningssystem til ministerialsystemet i 1848, at justitsministeriet blev oprettet. Niels Petersen fortæller om dets oprettelse og om de overvejelser, man gjorde sig omkring antallet af ministerier og deres ressortområder. I boet efter Danske Kancelli fik justitsministeriet til opgave at forvalte overtilsynet med lovenes opretholdelse, politivæsenet, retsplejen, skiftevæsen, fængsler og straffeanstalter, desuden brandforsikring, lensvæsen, offentlige stiftelser og udskrivning til landkrigs- og søkrigstjeneste. Islandske og fæske sager hørte indtil 1861 til indenrigsministeriet, blev så overført til justitsministeriet, der så igen i 1874 afgav de islandske sager til et særligt ministerium for Island.

I begyndelsen af 1870'erne mistede ministeriet også bl.a. brandforsikringen, der privatiseredes samt administrationen af Det kgl. Vajsenhus, Det kgl. Frederiks Hospital og Den kgl. Fødsels- og Plejestiftelse, der alle overgik til kultusministeriet. Ved en omorganisering af ministerierne overgik i 1914 tilsynet med den offentlige børneopdragelse, stadfæstelsen af sundhedsvedtægter og udskrivningsvæsenet til indenrigsministeriet. Men dette resulterede ikke i et fald af antallet af udgående skrivelser fra ministeriet, der nåede et foreløbigt højdepunkt i 1919 i forbindelse med gennemførelsen af retsplejeloven.

Justitsministeriet havde fra gammel tid opsyn med de offentlige forlystelser, dog ikke Det kgl. Teater. Forlystelseslivet overgik til kulturministeriet, da dette oprettedes i 1961.

Ud over gennemgangen af justitsministeriets departements historie er et helt afsnit i bogen viet fængselsvæsenet, der allerede i 1848 fik en faglig centralledelse, og dettes udvikling fra 1848 til vore dage.

Bogens sidste tredjedel er en registratur over arkivalier afleveret til Rigsarkivet fra justitsministeriet og den afslører, hvilke store muligheder der her er for at udvide kendskabet til periodens rets- og kulturhistorie. En ny verden er åbnet for rigshistorikere og lokalhistorikere.

Birgitte Dedenroth-Schou

Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt. I – II, Viborg 1980 – 1981, 272 s. + 261 s., kr. 61 + 61.

Landsarkivet i Viborg er det sidste landsarkiv, der har fået sin guide – en oversigt over arkivets indhold og hjælpemidlerne til benyttelsen. Landsarkivet for de sønderjydske landsdele lagde ud i 1944 (Vejledende arkivregistraturer VI), men i nyere tid var det Landsarkivet for Sjælland, der i 1966 udarbejdede modellen for hvorledes en »guide« skulle være, og denne model er blevet fulgt først af Landsarkivet for Fyn og nu Landsarkivet for Nørrejylland.

Formålet har ikke været at udgive en arkivregistratur over landsarkivernes samlinger – det havde været en umulig opgave at få et så stort materiale trykt, – men det, man har villet er at give en kort oversigt over den administrationshistoriske udvikling således som den er afspejlet i landsarkivernes samlinger, samt en kortfattet oversigt over de enkelte arkivfonds indhold med angivelse af yderår for de vigtigste grupper. Ikke egentlige arkivregistraturer, der kan bestilles arkivalier efter på arkivernes læsesale, men en summarisk oversigt, der giver mulighed for at man i lænestolen derhjemme kan forberede sit arkivbesøg, således at man direkte kan gå til de relevante seddel- og folioregistraturer på læsesalen ved ankomsten til landsarkivet.

Landsarkivet i Viborg er kommet sidst med sin guide, men den er også blevet den bedste af de tre i rækken. De administrationshistoriske indledninger er fyldigere end de tidligere f.eks. om toldvæsenets arkiver, udskrivningsvæsenet m.m. Meget nyttigt er det også at der er gode henvisninger til litteratur, der belyser arkivernes indhold og kildeværdi. Man er derfor også blevet nødt til at udsende værket i to bind, hvor Hans Worsøe har stået som hovedredaktør af bd. 1, der omfatter lens- og amtsadministration, den finansielle administration, den retslige administration og den kommunale administration, mens Poul Rasmussen i bd. 2 har taget sig af de gejstlige arkiver, sundhedsvæsen, brandforsikring, udskrivningsvæsen, trafik m.m. og arkiver af privat proveniens, begge med støtte fra landsarkivets øvrige sektionsledere.

På flere punkter er bøgerne allerede forældede – der sker løbende afleveringer, yderårene skal så korrigeres og nye arkivfonds føjes til. Men størstedelen af det, der står, vil være korrekt også langt frem i tiden. Arkivbenytterens tilværelse er blevet lettet umådeligt ved udgivelsen af dette værk. Det næste man så kan ønske sig er, at der bliver tid til udgivelse af flere egentlige arkivregistraturer.

Birgitte Dedenroth-Schou

Ole Feldbæk: Danmarks historie, 4: Tiden 1730–1814. Gyldendal 1982, 383 s., kr. 260.

Med Ole Feldbæks bind af Gyldendals danmarkshistorie, der omhandler tiden 1730–1814 (for udenrigspolitikken dog 1720–1814) brydes den kronologiske rækkefølge; bind 3, der skal omfatte tiden 1648–1730, foreligger endnu ikke. – Ole Feldbæks bind har som duplikeret manuskript været tilgængeligt siden 1974 og er i de mellemliggende år blevet anvendt ved undervisningen på bl.a. Københavns Universitet, ligesom det er blevet benyttet og kommenteret i den løbende historiske forskning. Der kan konstateres omfattende ændringer i teksten siden 1974. Kunne det oprindelige manuskript karakteriseres som en ajourført opsummering af Danmarks historie 1730–1814, så repræsenterer det endelige resultat snarere et vendepunkt i synet på perioden, der fremstilles som præget af vedvarende, mangesidet vækst. Hånd i hånd med dette går en gennemført respekt og agtelse for periodens pragmatiske styre. Væk er ideen om, at Danmark stod i stampe til slutningen af 1700-tallet. Væk er den skepsis, grænsende til modvilje med enevælden, der næsten undtagelsesfrit har præget de store synteser i dansk historisk skrivning siden C. F. Allen (1811–71).

I det følgende vil der først blive givet en kort beskrivelse af bogen med enkelte bemærkninger fortrinsvis af betydning for dens funktion som universitetslærebog og håndbog i 1700-tallets historie. Dernæst vil Ole Feldbæks tese om, at Danmark i 1700-tallet var et samfund i permanent, mangesidet vækst blive diskuteret med særlig henblik på spørgsmålet om vækstens årsager. Værkets dobbelte karakter som håndbog i og som ny helhedsopfattelse af det attende århundrede vil forhåbentlig retfærdiggøre denne disposition.

I.

Den egentlige fremstilling af perioden 1730–1814 er på 301 s., opdelt i 66 §§, der er grupperet i en indledning (§§ 1–3), 8 hovedafsnit (§§ 4–65) og en sammenfatning (§ 66). Første hovedafsnit (§§ 4–10) giver et tværsnit af det danske samfund omkr. 1730 inden for rammerne af det dansk-norsk-slesvig-holstenske monarki (39 s.). De 7 følgende giver en række længdesnit gennem perioden 1730–1814: først regering og administration (§§ 11–19, 43 s.) og den generelle økonomisk-soziale udvikling (§§ 20–26, 35 s.). Derefter et afsnit på 49 s. – bogens største – om landbosamfundet (§§ 27–37) og to mindre på hhv. 33 og 25 s. om bysamfundet (§§ 38–45) og om tro, viden og holdninger (§§ 46–52). De to sidste afsnit (§§ 53–60 & 61–65, i alt 58 s.) handler om forholdet til udlandet, først som det formede sig under den exceptionelt lange fredperiode fra 1720, derefter som det var under krigene 1807–14.

Mens man i manuskriptet fra 1974 kunne spore, at forf.s oprindelige arbejdsområde var handelshistorie og udenrigspolitik, så er dette næppe længere muligt. Samtlige 8 hovedafsnit ligger på et bemærkelsesværdigt højt, ensartet niveau. Ole Feldbæk giver overalt så vidt muligt alle grundlæggende oplysninger – *hvad, hvor, hvor mange og hvornår*. Helhedsindtrykket er derfor, trods fraværet af noter og trods den absolutte, dvs. ikke-diskuterende fremstillingsform (jf. s. 14) hverken autoritært eller påståeligt.

Litteraturoversigterne, der udgør sidste paragrafi indledningen og i hvert hovedafsnit (§§ 3, 10, 19, 26, 37, 45, 52, 60, 65) er fyldige og instruktive. Dog kan karakteristikken af de enkelte titler undertiden forekomme afglidende og lidt mekanisk ved den hyppige brug af næsten synonyme adjektiver som f.eks. »god«, »perspektivrig«, »væsentlig« og »lødig«. – Lejlighedsvis forplanter denne tendens sig ud i selve teksten. Dette er dog kun mindre skønhedsfejl i forhold til forf.s kontante, moderne sprog, der harmonerer godt med rokokko- og empiritidens intellektuelle kølighed.

I de tre paragraffer som følger efter den egentlige fremstilling finder man en 12-siders oversigt over kilder til studiet af perioden 1730–1814 (§ 67), en oversigt over referenceværker, dvs. bibliografier, arkivregistraturer og biografiske opslagsværker (§ 68 – 5 s.) og en 8 sider lang liste over kildepublikationer vedr. perioden (§ 69). Kildeoversigten (§ 67) er orienteret mod arkivalier; trykte kilder (aviser, tidsskrifter og bøger) forbigås.

Uden for paragrafnummereringen findes en liste over relevante tidsskrifter og årbøger (s. 342f.) og en såkaldt bogliste, en 34 sider lang alfabetisk ordnet bibliografi over bøger, tidsskriftsbehandlinger og visse utrykte arbejder, navnlig universitetspecialer. Boglisten giver de fuldstændige bibliografiske data for den litteratur, hvortil der er blevet henvist i de ovf. omtalte litteraturoversigter¹ og rummer derudover et bredt udvalg af den nyere og betydelige dele af den ældre litteratur om perioden 1730–1814. Ole Feldbæks princip om navnlig at medtage den nyere litteratur (jf. s. 347) er i det

hele udmærket, selv om det i enkelte tilfælde betyder, at ældre, solide værker er gledet ud til fordel for nyere, mere tvivlsomme.²

Som i de foregående bind af Gyldendals danmarkshistorie savner man elementære krydshenvisninger i boglisten, f.eks. mellem J. H. Bangs og Peter Brocks udgaver af Chr. VI.s dagbøger. Det er ligeledes et savn, at boglisten ikke giver nogen vejledning til anmeldelseslitteraturen, der for de sidste 35 år, nemlig fra 1947, hvor *Dansk Historisk Bibliografi* slutter, efterhånden er blevet uoverskuelig. En udtømmende oversigt over anmeldelser af alle de fortegnede, eller bare af de siden 1947 udkomne bøger ville næppe være mulig; i hvert fald ikke hvis det skulle ske på den absurd pladskrævende måde, der er forsøgt i bd. 2, hvor et antal mere eller mindre vilkårligt udvalgte anmeldelser er registreret som selvstændige indførsler. En løsning kunne være i forbindelse med de enkelte indførsler i kortest mulige form at henvise til centrale anmeldelser. Efter Erik Rasmussens disputats fra 1955 om Kurantbanken 1737–73 kunne således noteres: HT 11 rk V. Dette ville være tilstrækkeligt til at sikre, at Povl Bagges vigtige anm. i *Historisk Tidsskrift* ikke glider ud af den kollektive erindring.

II.

Et ledemotiv for Ole Feldbæk er som nævnt væksten i 1700-tallets danske samfund. Hele vejen igennem følges væksten og de forandringer, der fulgte af denne, og som betød, at landet ved slutningen af Chr. VII.s regeringstid var blevet ukendeligt for de ganske få, som kunne huske tilbage til Fr. IV.s tid. Man møder væksten i befolkningstallet, i produktionen, i indenrigs- og udenrigshandelen, i statsbugettet og i den voksende administrative og militære effektivitet. Retsplejens udbygning og standardisering, den stigende betydning af den offentlige mening og de store landskabelige ændringer, bl.a. som følge af udskiftning og anlæg af nye veje, peger ligeledes på hver deres måde i retning af vækst og forandring. Et andet aspekt af vækst og forandring, som forf. lægger stor vægt på, er den øgede klassedeling, der slog igennem både

1. Dog leder man forgæves efter Københavns Universitets 14 bind store jubilæumsskrift (1979–), hvortil der henvises s. 250. Man finder kun med vanskelighed *Statistiske Undersøgelser*, 24: Kreditmarkedsstatistik, hvortil der henvises s. 131 og 145, idet dette arbejde er anbragt under forfatteren (Bjerregaard Jensen). *Kapitelstakster i ældre og nyere tid*, hvortil der er henvist s. 141, skal til gengæld findes under scribebetegnelsen: *Statistiske Meddelelser*. Ståle Dyrvik m.fl., *Norge under eneveldet 1720–1800*, hvortil der henvises s. 66, er gemt under *Handbok i Norges historie* (uden angivelse af Ståle Dyrviks navn). Af andre uregelmæssigheder kan nævnes, at Vilhelm la Cours danmarkshistorie skal findes under titlen (*Danmarks Historie*), mens C. F. Allens tilsvarende præstation findes under forfatternavnet. – En af bogens få trykfejl, muligvis den eneste meningsforstyrrende, findes i boglisten s. 361, hvor et arbejde af Jens Holmgaard angives som trykt i *Kultur-* istf. *Kirkehistoriske Samlinger*.
2. Således burde Jørgen H. Monrads e.m.m. underlødige bog fra 1976 om *Den københavnske klub 1770–1820* (jf. nærv. tidsskr., XXIX, s. 335f.) ikke have kunnet udkonkurrere de pålidelige værker om klublivet, som Knud Bokkenheuser o.a. udsendte omkr. århundredskiftet.

inden for by- og landbosamfundet i løbet af 1700-tallet.

Mangelen på fyldestgørende statistisk materiale gør det nogle steder vanskeligt for Ole Feldbæk i detaljer at underbygge tesen om vækst, og andre steder fremsættes påstande, der kan anfægtes. Det gælder f.eks. når det hedder, at landbrugsproduktionen »fra midten af århundredet ... steg dobbelt så stærkt som befolkningstallet« (s. 119). Der er ingen tvivl om, at landbrugsproduktionen steg betragteligt i tiden efter 1750, og det er også muligt, at den steg dobbelt så hurtigt som befolkningstallet. Spørgsmålet er naturligvis, hvordan forf. kan vide det så nøjagtigt. Her er et af de få tilfælde, hvor den absolutte stil må siges at give læseren en falsk tryghed. Som helhed fremlægges dog så mange, hinanden supplerende og af hinanden uafhængige indicier på vækst og forandring inden for alle dele af samfundet i 1700-tallet, at tesen står til troende.

III.

Et centralt problem er hvad der fremkaldte denne vækst. Ole Feldbæk behandler ikke dette spørgsmål samlet. Af teksten synes dog at kunne fremdrages mindst tre nogenlunde adskilte svar: (1) Der antydes en sammenhæng mellem befolkningsvæksten og den øvrige vækst. Karakteren af denne sammenhæng er imidlertid ikke klar. På den ene side omtales den kraftige stigning i befolkningstallet som »den væsentligste vækstfaktor« (s. 111). På den anden side forklares væksten i befolkningen ved bl.a. den øgede produktion, der gav et bedre ernæringsgrundlag (s. 124). (2) Den lange fredsperiode 1720–1807 bringes i forbindelse med væksten. Bl.a. fik erhvervslivet ro til at udvikle sig (s. 313). Denne forklaring er umiddelbart tiltalende, men rejser spørgsmålet om, hvorfor det tilsyneladende ikke hæmmede den almindelige europæiske vækst, hvori den danske indgik som et integreret led, at den ene stormagtskrig fulgte efter den anden gennem hele 1700-tallet. Dette spørgsmål besvares ikke. (3) Endelig henvises til, at der i løbet af århundredet foregik en gennemgribende modernisering (også kaldet »professionalisering«, »specialisering« og »effektivisering«) af alle betydningsfulde samfundssektorer. Denne modernisering var grundlaget for landets øgede økonomiske, administrative og militære kapacitet, altså for væksten. Også denne forklaring ender imidlertid blindt, idet moderniseringsbølgen fremstår som selvforklaren-

de. Dette ses således i fremstillingen af centraladministrationens udvikling mod et moderne, samfundsstyrende og -kontrollerende bureaukrati (s. 85–87, jf. også s. 259). På samme måde fremstilles flådens professionalisering og specialisering reelt som selvforklarende (s. 100, sml. s. 220 f.).

Det der her især savnes er opmærksomhed over for den naturvidenskabelige udvikling og for dennes betydning. Naturvidenskabernes selvstændigt vækstskabende funktion er ikke svær at påvise. Således havde den administrative effektivisering og professionalisering i 1700-tallet bl.a. sin forudsætning i, at man takket være triangulationsbasere opmålinger for første gang fik et pålideligt overblik over det land, man skulle administrere (jf s. 10, 86f.). Disse opmålinger var imidlertid et praktisk resultat af udviklingen inden for de eksakte videnskaber, navnlig matematikken, således som det personificeres af Thomas Bugge (1740–1815), på én gang førende matematiker og ledende inden for den geografiske opmåling. På samme måde stod den forbedrede maritime navigation og udviklingen inden for våbentechnologien i nøje forbindelse med fremskridt inden for matematikken. Også dette kan illustreres med et dansk navn, nemlig J. M. Geuss (1745–86), der både arbejdede med den rene matematik og forfattede en række internationalt anerkendte arbejder af matematisk natur om minervæsenet. Et andet udtryk for sammenhængen mellem matematik og våbentechnologi er Videnskaberne Selskabs matematiske prisspørgsmål, f.eks. for 1785: »At bestemme de hensigtsmæssigste Dimensioner af Bombekastere, naar Diametren af Kuglen, der skal udkastes, er given, og Krudtmængden er proportionel med Kuglen. Endvidere at bestemme Virkningen i det vandrette og skraa Skud tilligemed Principerne for Stabiliteten«.³

For at vurdere rækkevidden af den her skitserede sammenhæng mellem matematisk analyse og udviklingen inden for centrale samfundsområder må yderligere tages i betragtning, at matematiske nyskabelser, så snart de var omsat til formler og tabeller, kunne anvendes af enhver, der havde gennemgået et kursus i landmåling ved universitetet eller fulgt en forelæsningsrække i anvendt matematik på søkadetakademiet. Effekten af de matematiske landvindinger rakte derfor langt ud over de kredse, hvor man havde dybere indsigt i matematiske problemer.⁴ Omkr. 1780 kunne en hvilken som helst landmåler som følge af de sidste 100 års

3. Chr. Molbech, *Det kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Historie i dets første Aarhundrede 1742–1842*. Kbh., 1843, s. 564 f. (Opgaven var udskevret på latin. Den her gengivne overs. er efter S. A. Christensen, *Matematikens Udvikling i Danmark og Norge i det XVIII. Aarhundrede*. Odense, 1895, s. 226). – Se også f.eks. opgaven for 1776, anf. arb., s. 562.

4. Jf. H. G. Zeuthen, »Ved Forelæggelsen af« *Mathematikens Historie* i 16. og 17. Aarhundrede« i: *Over-sigt over det kgl. Da. Vidensk. Selsk. Forhandl. 1903*. Kbh., 1903. 553–72, s. 572.

fremskridt inden for matematikken gennemføre geografiske opmålinger med en præcision, der var utænkelig, da man 100 år tidligere foretog opmålingerne til Chr. V.s matrikel. Af tilsvarende grunde kunne søofficererne i slutningen af 1700-tallet navigere deres skibe og anvende deres skyts med en nøjagtighed, som ikke var mulig først i århundredet. – Man kan udmærket som Ole Feldbæk sige, at Chr. VII.s flådeofficerer var mere professionelle end Fr. IV.s. Men man kan komme et skridt længere. Indholdet af denne øgede professionalisme var nemlig udviklingen inden for naturvidenskaberne, der nu bød på resultater, som ikke var til stede på Fr. IV.s tid.

Også på andre områder kan moderniseringen sættes i forbindelse med udviklingen inden for de eksakte videnskaber. De forbedringer i monarkiets fysiske infrastruktur, som var resultatet af århundredets vej- og kanalbyggeri (jf. s. 206, 212) var bl.a. afhængige af udviklingen inden for ingeniørvidenskaberne, således som det fremgår af Aage Rasch's bog om Ejderkanalen, bygget 1777–84.⁵ Ligeledes kan udviklingen inden for landbruget, bl.a. den s. 186 nævnte begyndende forædling af kvægracerne, betragtes som et udslag af fremgangen inden for fag som zoologi og biologi.

Alt i alt er det derfor et savn, at Ole Feldbæk forbigår de eksakte videnskaber, ikke bare i selve fremstillingen, men også i § 68 (referenceværker) og i boglisten. Der mangler henvisninger ikke bare til væsentlige monografier som Julius Petersens og Gordon Norries medico-historiske arbejder, men også til bibliografisk-historiske oversigtsværker som Niels Nielsen, *Matematiken i Danmark 1528–1800* (1912), C. C. A. Gosch, *Udsigt over Danmarks zoologiske Literatur, I–III* (1870–78, især bd. II,1 og III), Carl Christensen, *Den danske Botaniks Historie med tilhørende Bibliografi, I–II* (1924–26) og Axel Garboe, *Geologiens historie i Danmark, I* (1959). Den eneste nøgle, som er medtaget til denne side af 1700-tallets samfund, er Ole Karup Pedersens landbrugsbibliografi fra 1958. Men det skyldes utrykkeligt, at man heri finder en fortegnelse over den politiske *deballitteratur* fra landboreformperioden (s. 194). Den humanistiske historieforskning lukker sig således om sig selv, i øvrigt i overens-

stemmelse med den almindelige tradition i dansk historieskrivning, ikke mindst for så vidt som angår behandlingen af 1700-tallet.⁶ Denne tendens mod humanistisk selvtilstrækkelighed er formentlig bl.a. forbundet med den forkærlighed for arkivalske kilder, der som nævnt også findes hos Ole Feldbæk. Denne forkærlighed leder uden om naturvidenskaberne, hvis udvikling fortrinsvis skal følges i den trykte litteratur, og kan derfor siges at være med til at spærre for indsigt i en vigtig side af baggrunden for den dynamik, som kendetegnede 1700-tallet.

Thorkild Kjergaard

Vagn Dybdahl: *Det nye samfund på vej 1871–1913*. Dansk social historie 5. Gyldendal. 1982, 309 s., ill.

Vagn Dybdahls bog, »Det nye samfund på vej 1871–1913« udgør femte bind af den danske socialhistorie, der herved er afsluttet, idet bind 6 og 7 om perioden fra 1914 jo udkom i 1980.

Forudsætningerne for at skrive en socialhistorie, der har selvstændig værdi for forståelse af samfundsudviklingen er helt anderledes gunstige for denne periode end for de forudgående. I bind 1–3 er kræfterne og pladsen i virkeligheden koncentreret om en nødtørfigt klarlægelse af produktionsforholdene, retssystemet og befolkningens sammensætning som er nødvendige strukturelle betingelser eller almene rammer for det sociale liv men jo ikke selv udgør substansen i dette. Såvidt denne opgave lykkes, er resultatet snarest en form for økonomisk historie, eller måske snarere en række historiske økonomiske samfundsbeskrivelser – idet der jo ikke er netop den koncentration om produktionsudviklingens love og dynamik, der gør økonomisk historie til et særligt fag.

Når der i disse første bind kun glimtvis kastes direkte lys over socialhistoriens flertydige, men dog fornuftigvis ikke altomfattende område, er grunden først og fremmest, at der nærmest ikke eksisterer noget kildemateriale til en substantiel

5. *Ejderkanalen = Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland*, 49. Aabenraa, 1978, s. 47–58. – Det må beklages, at Aa. Rasch ikke fik lejlighed til at afslutte sine studier over de teoretiske forudsætninger for dette vældige ingeniørarbejde, jf. anf. arb., s. 137, n. 12 (anm. af udgiveren Birgitte Dedenroth-Schou).

6. Hverken C. F. Allen, Edvard Holm eller den af Erik Arup og Albert Olsen påvirkede »Historikergruppe«, der udsendte en danmarkshistorie i begyndelsen af 1950'erne (med Gunnar Olsen, Fridlev Skrubbeltrang og Kamma Struwe som forfattere af de her relevante afsnit) interesserede sig for naturvidenskabernes udvikling i 1700-tallet. Det samme gælder Sv. Cedergreen Bech og Jens Vibæk, der skrev bindene om 1700-tallet i Politikens danmarkshistorie fra 1960'erne. Eneste undtagelse, der ikke har fået efterfølgere, synes at være Th. A. Müller, der gav en kortfattet oversigt over naturvidenskabernes udvikling i 1700-tallet i *Det danske Folks Historie* (V. Kbh., 1929. 367–74 og VI. Sst., 1928. 290–95. Gentaget i *Schultz Danmarkshistorie*, III. Kbh., 1942. 634–40 og IV. Sst. o.å. 318–23).

skildring af forskelle og relationer mellem geografisk, erhvervsmæssigt, retligt eller kulturelt definerede grupper – mellem kønnene, generationerne og individuelle roller i arbejdsliv, lokalsamfund, familier o.s.v. For oldtidens vedkommende er denne mangel så udtalt, at man næppe seriøst kan forsvarer andre løsninger end Niels Lunds »det ved vi ikke«, thi faghistorikeren må jo kende grænser for brugen af udfyldende hypotetiske konstruktioner bygget på analogi til helt andre samfund og helt andre tider, på ekstrapolationer og påstået common sense.

Med sin forstandige, søgende fremstilling kan Kaj Hørby virkelig på vigtige punkter sandsynliggøre, at middelalderens samfund ikke blot i stilart og proportioner, men i grundplan og materialer byggede på ganske andre præmisser end vort eget. Ikke desto mindre må vi jo forkaste den tanke (s. 270f), at vore egne begreber og målestokke skulle være irrelevante for denne fjerne tid – medmindre da social (og al anden) historie overhovedet skulle være ørkesløs som erkendelsesgrundlag. Og vi må samtidig konstatere, at man ikke uden for meget begrænsede områder kan begrunde faste forestillinger om sociale relationer og processer, endsiges deres rolle i udviklingen.

Omtrent det samme gælder i virkeligheden Ladewig Petersens grundige skildring af 1500- og 1600-tallet. Her er det muligt at fremdrage konturerne af samfundsøkonomiens opbygning og omskiftelser, såvel som dens vekselvirkning med statens finanser og reguleringer. Men med små undtagelser er det de samlede træk i befolknings- og produktionsforholdene samt den store politiks linjer, der vejer til, således at bogen i sit anlæg kun lidet adskiller sig fra normale forventninger til en moderne Danmarkshistorie (når udenrigspolitikken holdes væk). Særlig de lavere, talstærke samfundsgrupper optræder stort set bare som »black boxes« – abstrakte helheder, hvis indre mekanik og drivkraft forbliver helt ukendte. Periodens øvrige kendere vil sikkert bekræfte, at denne indsnævrede vinkel på socialstrukturen, som værende blot et resultat af produktionens proces og udbytte samt statens indgreb heri, er dikteret allerede af kildestoffet selv. Læserne undgår alligevel ikke at føle savnet af en mere massiv udredning af hvad autoritets- og beslutningsformer, oplæring og socialisation, kommunikationsmønstre, trosformer og holdninger til konge, nation, by og slægt kom til at betyde for statens liv og styrke, produktionens vækst og retning, indbyggernes trivsel og overlevelse.

Først med perioden 1700–1870 åbnes der tilsyneladende for en systematisk indtrængen i disse samfundslegemets fysiologiske, neurologiske og biokemiske processer. Økonomihistorikeren Hans Chr. Johansen har kunnet nøje sig med summarisk at uddrage de relevante rammeoplysninger af den nu betydelige oversigtsviden om det økonomiske liv, blot med tilføjelse af data om vejret. Med

udgangspunkt i dette samt en ret udførlig befolkningsstatistik kan han opstille og i store træk beskrive de vigtigere gruppedannelser i samfundet under dets gang fra patriarkalisme til pengeøkonomi, fra subsistensøkonomi til selvgenerende vækst: godset, landsbyen, sognet, småkøbstaden, familiebruget o.s.v. Og han kan udfylde dette skema en del med oplysninger om levestandard, socialsikring, læsecvne, muligheder for offentligt virke m.v. Skønt oplysningerne stedvis kun er svagt perspektiverede og slet integrerede – og skønt adskillige væsentlige aspekter kun omtales skitse-mæssigt, må man dog bemærke denne bog som et klart udspil med et selvstændigt socialhistorisk sigte, understøttet af specialundersøgelser, hvor sådant var mest påtrængende nødvendigt.

Ret beset er det nok hidtil det eneste af bindene, man vil kunne give denne positive karakteristik. Thi Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen vender på en måde i deres to bind om tiden fra 1914 tilbage til de første binds socialhistorie – fra-oven: Den væsentligste forskel er vel, at tiden her skæres ud i meget kortere snit, omtrent tiår for tiår, i tæt forbindelse med det økonomisk-politiske handlingsforløb. Da vi her hidtil har savnet solide all-roundfremstillinger, udfylder de to tætpakkede bind afgjort en vigtig rolle i undervisningssystemet, og mange andre vil have stor nytte af denne kondensering og sammenskrivning af den omfattende solide kundskab, der ligger gemt i betænkningerne, Rigsdagstidende og tidens debatliteratur om relationer, ændringer og spændinger i levevilkår, beskæftigelse, tryghed o.s.v. Men alt dette anskues mest som konsekvenser af den økonomiske udvikling og statens politik, med meget nødtørftige, temmelig konventionelle og mekaniske indkoblinger af socialgruppernes egen dynamik, deres oplevelser, indsigter og reaktioner. Mangt og meget kan fremdrages til belysning af de sociale forhold, når man således arbejder ud fra den politiske proces, motiverne og resultaterne i de vekslende lovgivningsarbejder, arbejdskonflikter og andre større opslag i landets tæt besatte økonomisk-politiske kronik. Men man kan ikke på dette grundlag – opsat i analogi med Fr. Zeuthens definition af socialpolitik – skrive en socialhistorie, der ikke alene ved sit populariseringspotentiel, men også som selvstændig tilgang til forståelse af samfundsudviklingen adskiller sig positivt fra økonomisk eller politisk historie.

Rent bortset fra, at bind fem altså er blevet slutstenen i værket, er der en vis berettigelse i at jeg her har fremført det ovenstående synspunkt (der så vidt jeg kan se ligger ret nær ved Aksel E. Christensen i H. T. 1982). Anken er jo, at de enkelte forfattere har skilt sig rimelig godt ved denne indsats i historieskrivning, men at man må bebrejde forlaget og opdragsgiveren, at der ikke er fastholdt noget bestemt fagligt sigte i det store og dyre værk, der jo ikke kan ventes remplaceret i årtier. Da Vagn Dybdahl vel var hovedmanden i

værkets søsætning i 1975 har det en betydelig interesse at se, hvorledes han selv har grebet opgaven an.

Dybdahls indsats som forfatter til bind 12 af Politikens Danmarkshistorie (1965) og en række andre arbejder gjorde det rimeligt at stille store forventninger, thi vilkårene er som nævnt relativt gode. I modsætning til de tidligere perioder, Hans Chr. Johansens kun delvis undtaget, foreligger der et omfattende grundlag af samtidig statistik, oversigtsværker og betænkninger om de fleste sider af udviklingen. Alene Scharlings og Falbe-Hansens »Danmarks Statistik« (seks bind 1788–1890) og Warmings opfølgende håndbog af samme navn (1913) gør det muligt at starte flere hestelængder foran de andre, og både virksomheds-, forenings- og lokalhistorien samt de trykte erindringsværker fra perioden danner et mægtigt reservoir af oplysninger om forhold, der er centrale for socialhistorien. Det sidstnævnte materiale er vel endda mere omfattende for årene 1871–1913 end for de sidste par menneskealdre, og der er ihvertfald en større række af grundige historiske afhandlinger om sociale forhold, bl.a. et dusin skrifter fra Institut for Historie og Samfundsøkonomi 1930–1945. Rent bortset fra aviserne, tidsskrifterne og andre kilder til selvstændige undersøgelser.

Bogen lever ikke rigtigt op til disse forventninger. Dybdahl har selv i tidligere arbejder bidraget til at skildre sider af udviklingen, som har vægt i denne sammenhæng, men det dækker dog kun en mindre del af opgaven, og når han som her vælger at gengive, for en stor del endog bare genoptrykte passager fra egne værker, bliver resultatet behæftet både med svagheder og med betydelige mangler. Store vigtige emner er forbisat, andre behandlet yderst stedmoderligt uden inddragelse af bare alle de centrale videnskabelige bidrag.

Efter en ganske fornuftig indledning om befolkningens vækst og struktur, sundhed og fysik m.v. følger flydende omtale af de enkelte befolkningsgruppers stilling og dagligdag. Men kun de højere borgerlige (og adelige) lag bliver rigtigt dækket ind på denne måde, mens funktionærgruppen (der jo også fandtes uden for etaterne) kun strejfses og arbejderne på det nærmeste er forbigået som særlig samfundsgruppe. Et kapitel om levevilkårene er skrumpet ind til næsten ingenting (bortset fra boligforholdene), skønt niveauer, forskelle og ændringer jo nu findes belyst og diskuteret mange steder.

Til bogens gode sider hører de, der behandler skolevæsenet, inclusive fag- og efteruddannelsen af unge mennesker, og man får også noget med om underholdningsvaner. Derimod er der næsten intet at læse om kommunikationssystemets former og indhold. Danskernes totale omvendelse til at blive daglige læsere af lokale politiske opinions- og nyhedsaviser, til uegbladslæsning og lejlighedsvis deltagelse i møder, foredragsaftener o.s.v. hører ellers til de vigtigste linjer i den nye tids sociale netværk. Det går heller ikke an i denne sammen-

hæng at overse udviklingen i tros- og tankeformerne. Netop disse tiår så kulminationen på de store folkebevægelser, og ændringer i folks stilling til samfundslivet-, socialiserings og participationsmønstrene – var givetvis både revolutionerende og komplekse. Bogen burde i langt højere grad have fordybet sig i meningslivets, afholdsagitationens, kommunalpolitikens og den lokale arbejdskamps konkrete sociale mønstre. Selv dette sidste, der er så indgående skildret af bl.a. Georg Nørregaard (Arbejdsforhold inden for dansk Haandværk og Industri 1857–1899, 1943) er blevet en ret tam fodformet historie.

I stedet for at øse af dette rige stof gengiver Dybdahl over mere end hundrede tryksider sine egne forskningsresultater – dels om handels- og håndværksforeningernes start og kamp for næringslovsrevision og lukkelov, dels de statistiske opgørelser over den sociale sammensætning i partiernes vælgerkorps og medlemskreds. Rent bortset fra at en del nyt allerede er kommet til siden Dybdahls disputats (»Partier og Erhverv 1–11« 1969), bl.a. i Kurt Sørensen (red.): »Venstre – 50 år for folkestyret« (1979), giver denne fremgangsmåde bogen en helt meningsløs slagside og mangel på proportioner. Forfatteren har selv ladet sig vildlede så langt, at hans afsluttende betragtninger om perioden 1871–1913 sammenfattes under titlen »det regulerede samfund«. Sådan kan det gå, når man skriver over tyve sider om lukkeloven og den illoyale konkurrence, men ikke et ord om fastsættelse af karleløn på landet, huslejerne på Vesterbro eller reglerne om banker og aktieselskaber (hvor der først blev lovgivet i 1919). Noget wild west var Danmark naturligvis heller ikke ved århundredskiftet – men var det trods alt ikke fjernere fra »det regulerede samfund« end nogensinde før eller siden?

En del af bogens indhold viser ganske tydeligt, at Dybdahl nok så klart som de øvrige bidragydere til værket har øjnet socialhistoriens selvstændige muligheder. Det er synd at han ikke har udviklet dem for alvor på denne periode, hvor grundlaget afgjort er tilstede.

Niels Thomsen

Herregårdsliv. Beretninger fra århundredskiftet. Udgivet af Ole Højrup. Bd. 4–8: Skovfolk og skytte, Godsinspektør og forpagter, Tjenerskabet, Herskabet, Herregård og omegn. Nationalmuseet 1981–82, alle bindene mellem 191 og 232 s. Løssalgpris pr. bd. kr. 268,- i abonnement kr. 228.

Med fremkomsten af sidste bind af Herregårdsliv har Ole Højrup (O.H.) afsluttet serien på ialt otte pragtbind om dagliglivet på danske herregårde i tiden 1880–1920. Hele serien består af optegnelser

indkommet til Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU), og udgiveren har ud fra egne studier på området redigeret forskellige afsnit af optegnelserne sammen efter tematiske kriterier. Det er således beretternes egne skildringer, vi præsenteres for – lige fra svinerøgteren til lensgrevinde. Hvert bind er forsynet med en knap generel introduktion og hver kapitel med en lille manchete, ligesom O. H. kort præsenterer beretterne, således at læseren nogenlunde kan orientere sig blandt de mange meddelere, der kommer til orde i værket.

Seriens første tre bind omhandlede forvaltere og elever, landbrugets tjenestefolk og stald- og havefolk. Titlerne er alle godt dækkende for indholdet, og trods et ret uensartet skriftligt materiale må man sige, at værket fremtræder homogent og afrundet. Der er kvalitetsforskelle mellem beretninger indenfor de enkelte bind, og også mellem bindene indbyrdes, men de er dog ikke større, end at de virker acceptable. Med kvalitetsforskelle menes dog ikke variationer i skriftlig fremstillingssevne, men derimod om beretteren skriver (bevidst?) ureflektende om forhold, hvorom vi måske allerede har hundredvis af ret ens beretninger, eller vedkommende virkelig forsøger at viderebringe oplysninger om en bestemt måde at gøre ting (for ham eller hende rigtigt) på, om bestemte hændelsesforløb, problemer eller udfordringer. Næsten hvert bind rummer beretninger af begge typer. O. H. Kan givetvis bedst lide den sidstnævnte slags, men har været nødsaget til at tage de førstnævnte med for at få alle ønskede temaer belyst. Her har devicen været: Hellere en mindre god belysning af et forhold end slet ingen. Det er nok vilkårene for et værk af denne slags. Men nogle gange ønsker læseren inderligt, at O. H. selv havde grebet pennen og strøget mange ret intetsigende sider. Det må dog indrømmes, at i så fald ville hele seriens smukt fuldførte editionsprincip være brudt. Man har måttet lade sig nøje med, hvad arkivet rummer, og hvad man har kunnet indhente via yderligere korrespondance.

Selve seriens redaktionelle side og disponering i forhold til materialets karakter og værkets intensjon har jeg omtalt i anmeldelsen af de første bind (jfr. Fortid og Nutid, bd. 29, hf. 3, 1982, s. 497–500). I en dobbeltanmeldelse er det fristende at efterspore, til hvilken grad forfatteren/udgiveren i kommende bind har taget anmelderens – i hand egne øjne relevante – indvendinger højtideligt. Ellers er det et taknemmeligt job senere hen at påpege de problematiske forhold med dobbelt styrke. Det er tydeligt, at der for mig at se er sket forbedringer igennem serien. Billedredaktionen er tydeligvis kommet op på et højere plan. Fotografierne er ikke alene smukke, men nu har de også mere direkte forbindelse med de omtalte forhold. Billedteksterne er også blevet bedre, idet de nu stilistisk og indholdsmæssigt refererer både til hovedteksten og til billederne. Vi får i de senere bind desuden mange beretninger, som ikke er så stærkt sammen-

klippede som tidligere. Endelig er Nationalmuseets pressemeddelelser til hvert bind blevet mere præcise og informative. Vi får alment at vide, hvad bindet handler om og spares for diverse bemærkninger, som der ikke er dækning for i bindene. Det er, som det skal være.

At O. H. midt i en serie skulle begynde radikalt at ændre disponeringen eller editionsprincipperne, ville være halsløs gerning, men ét tidligere nævnt forhold vil jeg ikke undlade at gentage. Værket mangler en solid indledning eller en ditto afslutning, selv om en sådan naturligvis måtte blive af generel karakter og ikke empirisk kunne tage hensyn til de mange regionale variationer. At O. H. ikke midt i udgiverarbejde ville skrive en blot overigtsagtig redegørelse for organisationen på en herregård omkring århundredskiftet, er måske forståeligt. Men kommende udgivelser af denne karakter kan ikke undvære en sådan indføring eller afrunding. Jeg tænker ikke på et selvstændigt forskningsarbejde over indholdet af beretningerne eller lignende, men blot på en redegørelse for, hvad en herregård (et gods) var for noget, hvordan hovedbygning, avlsgård, skov og landbruget hang sammen, hvilke sociale/kulturelle kategorier vi finder på herregården, og hvad deres sproglige betegnelser var. De læsere, som ikke kender til herregårdsliv, skal nu med notesblokken ved hånden pløje sig igennem værket og forsøge at sammenstykke sig det helhedsbillede, som udgiveren i mine øjne bør hjælpe med at tilvejebringe. Hvis beretningerne var mere ensartet skrevet, og hvis de dækkede bredere aspekter af livet, end de trykte optegnelser rent faktisk gør, kunne udgiverens store mosaik-edition have sammenfattet temaet herregårdsliv i en speciel litterær-dokumentarisk genre. Når dette ikke er tilfældet, og sikkert yderst sjældent vil kunne lade sig gøre ved beretninger af denne karakter, må læseren ad anden vej have chance for at erhverve det overblik, som enkeltoptegnelserne ikke i sig selv kan give. Hvis læseren kun vil bruge optegnelserudgivelser som orienteringer om svundet liv eller som interessant underholdning, behøver man naturligvis ikke at stille den slags krav. Men Herregårdsliv kan rent faktisk bruges til mere end det!

Når man læser over 1500 sider trespaltede optegnelser, kan man ofte glædes over, hvad man får at vide, men interessant nok sker det mindst lige så ofte, at læseren reflekterer over, hvad han eller hun ikke bliver bekendt med. Dette forhold har intet at gøre med O. H.'s udvælgelse af beretninger eller lignende (som er god), men bunder alene i, hvad meddelerne selv har fortalt og skrevet. Forholdet kommer tydeligt frem i bindene om både Tjenerskabet og Herskabet. Bindet om tjenerskabet indeholder over 30 beretninger fra husjomfruer, køkkenpiger, kokkepiger, stuepiger, elever, kuske, tjenere, barnepiger og huslærere. Det er på mange områder informative og velskrevne optegnelser. Vi hører om, gennem hvilke og ofte kringledede kanaler de unge fik de eftertragtede pladser på de store

gårde, hvad de lavede, hvorledes deres forhold var til folkene på avlsgården og i bondelandsbyerne, om det interne hierarki blandt tjenestefolkene på »slottet«, om hvordan man gennem flid og dygtighed kunne avancere, og under hvilke omstændigheder man ofte mistede sin plads og måske gled helt ud af herregårdsmiljøet. Der berettes også lidt om tjenestefolkenes herskab. Hvad herren og fruene forventede, de gjorde; om deres børneopdragelse og måske om forskellen på det liv de oplevede i hovedbygningerne i forhold til de miljøer, de selv kom fra og måske senere vendte tilbage til. Men vi hører uendelig lidt om de konflikter, der uvægerligt må eksistere i et sådant socialt forhold på en herregård. Intet om de holdninger, man som tjenerskab måtte bøje sig for, hvis man ville beholde pladsen. Ingen refleksioner over for de mange af de unge mærkelige forhold, de må have oplevet og undret sig over. Herskaberne er indirekte til stede på hver eneste side, men i selve teksten forsvinder de i ubemærket. De fleste af beretningerne er skrevet, da meddelerne er blevet ældre mennesker og har været borte fra herregårdslivet i mange år, men læseren fornemmer, at det stadig er i rollen som aktivt tjenende tyende, de udtaler sig. Og de fortæller alle kun, hvad der næsten kunne siges, mens andre hørte på det. Aldrig om de ting, de må have talt om på pigekamrene, ved opvasken, i folkespisestuen, eller i hestestalden. Her er der stor forskel på disse beretninger og de (industri)arbejderberetninger, der i disse år lige ud ad landevejen nok skildrer arbejdslivet, men også fortæller om forholdet til arbejdsledere og arbejdsgivere. Om forholdet til herskabet eller om selve herskabets holdninger og livsidealer er der ikke meget at hente. Men hvad nu, hvis vi går til næste bind, som netop drejer sig om godsejerfamilierne?

Her har seks forskellige godsejere (heraf fire kvinder) haft mulighed for at skrive om det for mange aflukkede og eksotiske liv, der foregik indendørs i hovedbygningerne og mellem »ligestillede«. Måske med undtagelse af Ada Kiærts korte beretning (født Reedtz Thott, gift (1) Juel Brockdorff) er disse optegnelser desværre tynde og på mange felter underlig tilknappe. I forhold til den ret store samling herregårdserindringer, der allerede er udgivet, supplerer disse skildringer ikke med ret meget af interesse. De er næsten alle mere eller mindre følsomme tilbageblik på ungdomstiden på herregården. De fleste af beretterne har kun i barne- og ungdomsårene levet på den gård, de skriver om, og har senere hen udelukkende vedligeholdt kontakten i ferierne. Dvs. det skildrede er oplevet af meget unge mennesker, som ikke har haft større mulighed for at kontrastere det sete med andre forhold. Og alle fortæller de som ældre om den såkaldte gode tid før 1. verdenskrig. Det kunne være interessant, hvis vi ikke var nødt til at lade os nøje med disse ungdomsskildringer, men havde beretninger fra godsejere og deres ægtefæller, som så at sige skrev på et tidspunkt midt i deres liv.

Det med at forholdene er oplevet indefra, skal imidlertid ikke misforstås. Det, som her er det centrale, er, *hvad* der berettes fra indercirklerne. Det er her, monotonien hurtigt melder sig. Det er dagens forløb, møblerne, familien, højtider, selskaber, (jagterne er som regel fyldigt omtalt), undervisningen og legene, som beskrives i enkeltheder. Så skete der det, derefter gjorde vi således, og endelig hændte dette eller hint. I omgangskredsen foregik det stort set lige sådan, måske med enkelte variationer. Kun i Ada Kiærts flygtige skildring får vi antydninger af, hvordan livets udfordringer for godsejere kunne tage sig ud. Hvad de stræbte mod, hvad deres holdning til forskellige tildragelser var, hvad der var rigtigt og forkert at beskæftige sig med etc. Bindet er fuldt af forløbsbeskrivelser, men næsten blottet for hvad der hos herskaberne ideologisk strukturerede disse forløb. Det skriver man åbenbart ikke om. Men derved bliver de træk af social og kulturel karakter, vi får præsenteret, også svært begribelige. De virker blot for de fleste læsere fremmedartede, men hjælper ikke meget til i egentligste forstand at forstå dette godsejersliv. Man kommer ved læsningen af *Herskabet* til at længes efter flere af beretningerne af herregårdshusmændene, eleverne og forvalterne i seriens to første bind.

Disse bemærkninger skal dig ikke afholde kommende læsere fra at stifte bekendskab med tilværelsen – eller tilværelserne – i herregårdens saloner, værelser og kælder køkkener. Det må blot erindres, at der ikke findes nogen entydig model for, hvorledes alle aspekter af det, vi kalder livet eller virkeligheden, kan beskrives. NEU's spørgelister til skriftlig besvarelse har givet bedre udbytte i nogle miljøer end i andre. En tjenestekarl eller forvalter kan give en mere sammenhængende skildring af aspekter som fysiske omgivelser, arbejde og (faste) forpligtelser end en godsejerfrue. Hun beskriver nøje sine omgivelser (stuer, have og eventuelt køkken), men har svært ved at definere sit »arbejde« i samme forstand som den ansatte karl. Og hvem eller hvad definerer hendes forpligtelser? At hun føler, at hun *har* forpligtelser er uomtvisteligt, men når hun skal skrive dem den, får vi fx kun præsenteret de mange forberedelser i forbindelse med jagtmiddage etc., men aldrig overfor hvem eller hvad disse forpligtelser gjaldt. Dette kan naturligvis forekomme ganske indlysende. Men så må vi jo skaffe os disse forhold belyst ad anden vej. Fx gennem samtale (direkte interviews) mellem godsejerfamilien og en person, som kan stille uddybende spørgsmål, og som selv kender lidt til det pågældende miljø. Denne reportageform kendtes tidligere fra visse blade og aviser, men er nu forsvundet fra den moderne (begivenheds-)journalistik. Måske var det værd at tage denne genre op igen i museets formidlede arbejde. Udenlandske litterære magasiner dyrker den stadig med udbytte, og den ville bryde lidt af den ensformige stil i beretningerne samtidig med, at vi ville få belyst mange

forhold mere dybtgående. Nogle vil måske finde formen for subjektivt, men erindringsoptegnelserne besidder i sig selv ikke nogen større »sandhedsværdi«. Det er også produkter af helt subjektive struktureringen af erfaringsstof.

Nuvel, hvad Herregårdsliv angår i den udformning, serien nu fremtræder i, må man sige, at O. H. har haft en heldig hånd i valg af tema og – de forhåndenværende begrænsninger taget i betragtning – også i selektion af beretninger. Redigeringen er gennemført systematisk, og en del skønhedsfejl er blevet rettet hen ad vejen. Dette første store udgiverarbejde fra NEU er således bragt til afslutning på værdig vis. Denne form for udgivelser af beretninger er som nævnt næppe lige velegnet for alle de optegnelser om forskellige måder at leve på, som arkivet rummer, og de anker man kan fremføre overfor værket, burde i mine øjne tages op til overvejelse ved kommende udgivelser. Men at Nationalmuseet bør fortsætte det indledte arbejde, skal der ikke herske tvivl om. Herregårdsliv er trykt i et meget stort oplag, og flere af bindene er allerede udsolgt, hvilket siger noget om den interesse, der i øjeblikket er for bøger om dagliglivet. Dette bør så meget mere anspore fagfolkene til at drøfte problemerne omkring opfatelsen og fremlæggelsen af dette dagligliv.

Som et særkende for denne serie bør det til sidst fremhæves, at O. H. såvel som forlaget har overholdt tidsplanen for de forskellige binds fremkomst på mønsterværdig vis. Sådan kan og bør det gøres.

Palle O. Christiansen

Hans Neumann: Olgerdiget – et bidrag til Danmarks tidligste historie. (Skrifter fra museumsrådet for Sønderjyllands amt, 1), Haderslev 1982. 158 s., 13 tvl., kr. 130.

Museumsinspektør Hans Neumann var i over fyre år knyttet til Haderslev Museum og virkede der ikke blot som historiker, som han var af uddannelse, men tillige som arkæolog og meget andet, som en leder af et alsidigt museum må gøre. I denne undersøgelse af Olgerdiget, der optog ham i adskillige år, søger han dels at give en arkæologisk redegørelse for dette dige, i ordets gamle betydning af grøft eller grav, dels at etablere dets historiske kontekst og at vurdere dets betydning for vor opfattelse af Danmarks ældste historie. Denne proces fører vidt, den begynder med en udredning af de politiske forhold i Sønderjylland i ældre romersk jernalder, og den slutter med en revolutionerende nytolkning af indskriften på den store Jellingsten, idet Jellingdynastiet opfattes som et udefra, nemlig fra det siden romersk jernalder uafhængige rige Jylland, kommende dynasti, der erobrede hele

Danmark, dvs. Angel, øerne og Skåne, Halland etc. Og undervejs ser vi ikke blot savens indførelse i Danmark århundredet før vi hidtil har kendt den, vi får også et toldvæsen helt tilbage i romertiden, efter romersk mønster, og affatningen af det oldengelske digt Widsith dateres og placeres i Angel før udvandringen til England. Der er meget nyt i denne bog.

Desværre må man nære en række betænkkeligheder ved Neumanns resultater. Når man arbejder i kildefattige tider, hvor hver stump vidnesbyrd må udnyttes fra alle synsvinkler, og hvor mange fag derfor har interesser, får syntesemageren nemt en række vrede specialister på nakken fordi han ikke har ydet deres fag retfærdighed, måske endda gjort vold på det eller overset det. Neumann kan ikke gå ram forbi under denne synsvinkel, men hovedproblemet ligger ikke her. Den væsentlige anke mod hans arbejde lyder på manglende metodisk stringens, hvadenten det drejer sig om historisk, om arkæologisk eller om filologisk metode og på manglende klarhed i problemstillingens formulering og løsning. Endvidere må man ofte konstatere, at Neumann ikke er ajour med forskningen på flere af de områder, han kommer ind på, men holder sig til ældre standardværker. Stedvis forlader han sig tilmed, selv på centrale punkter, på sådanne hvad kilderne angår og undlader at gå til teksterne selv. Dette præger særlig hans behandling af det oldengelske materiale.

Olgerdiget strækker sig omtrent fra Urnehoved i nord til Gårdesby i syd. Arkæologiske undersøgelser har fastslået, at det består af en tredobbelt palisaderække, der på nogle strækninger er suppleret med en vold og en grav på østsiden. Normalt vil man tolke en sådan disposition af anlæggene således, at de skal forsvares fra vestsiden, altså vender mod øst, men på grundlag af terrænforholdene fastslår Neumann, at Olgerdiget må være opført af befolkningen øst for det. Et forbillede findes i romernes Limes. Dateringen er vanskelig. Vold og grav kan ikke dateres, men rester af palisaderne er gjort til genstand for både C-14 og dendro-dateringsforsøg. Resultaterne heraf er pauvre og vidner om, at Neumann ikke har sat sig tilstrækkeligt ind i de problemer, der knytter sig til disse metoders anvendelse. C-14 prøverne fordeler sig fra kort før Kristi fødsel til ca. 600 efter og antyder således en meget lang funktionstid. Da Neumann selv regner med, at Olgerdiget har spillet en rolle helt til Harald Blåtands tid, ville det have stor interesse, om dets vedligeholdelse så langt op i tiden kunne konstateres. Men ikke alene på denne baggrund er der udtaget alt for få prøver, og de er ikke taget de mest hensigtsmæssige steder. Olgerdiget er derfor stadig meget løst dateret, og den væsentligste betingelse for at indplacere det i en historisk problemstilling er dermed uopfyldt.

En sådan indplacering er imidlertid Neumanns ambition. Bag et værk af Olgerdigets dimensioner må stå en magtkoncentration af en vis størrelse, og

der må have været et bestemt formål med at nedlægge så meget arbejde i konstruktionen. Et egentligt forsvarsværk er Olgerdiget ikke. Det bestemmes i stedet som en trafikspærring opført med det formål at lede al trafik på Hærvejen ad en bestemt rute, – og det i den hensigt at opkræve told af den. Som bygherre bestemmes anglerne, der således markerede deres grænse mod jyderne. Olgerdiget er således ifølge Neumann både trafikspærring og grænsemærkning, og læseren er ikke overbevist om dets egnethed til at tjene noget af disse formål. Fra dette uldne udgangspunkt søger Neumann herefter at spore anglers og jydernes historie i de følgende århundreder, både i Danmark og i England. En hovedsag for ham er det at fastslå eksistensen af et selvstændigt jysk rige, der ikke før efter Harald Blåtands indsats udgjorde en del af Danmark. Tanken er interessant, men argumentationen for den overbeviser ikke. Den bygger ikke på nogen metodisk gennemgang af hele kildematerialet, men på en optimistisk tolkning af udsøgte bidder. Den nytolkning af den store Jellingstens ord om, at Harald vandt sig hele Danmark, som indgår i denne hypotese, kan derfor ikke anerkendes.

Neumanns arbejde fortjener anerkendelse som et forsøg på at gøre det principielt rigtige, nemlig at skabe en syntese af de arkæologiske og de historiske vidnesbyrd, men det tjener samtidig som eksempel på, hvorledes det ikke må gøres.

Niels Lund

E. Porsmose: Bønder, bryder og tjenere. Gårdbrugervilkår på Fyn 1502–1542. OU og Landbohistorisk Selskab, 1983, 109 s., ill., kr. 109,80.

I 1946 udkom A. E. Christensens på mange måder banebrydende artikel »Senmiddelalderlige fæsteformer som forudsætning for forordningen om livsfæste af 1523« (trykt i Festskrift til Erik Arup, s. 134–156). Som den første søgte han at finde virkelighedsbaggrunden for forordningen ved at forlade det normative vurderingsstade og begive sig ned på det konkrete virkelige plan. Nærmere betegnet ved at underkaste to senmiddelalderlige regnskaber en undersøgelse for at bestemme, hvor udbredt livsfæstet var før 1523. Hans konklusion var klar: hverken livs- eller arvefæste var stærkt udviklet i årene op til 1523.

Som sit sidste bidrag til vor viden om dansk historie – direkte foranlediget af B. Scocozzas afvisning af tanken om det forordningsindførte livsfæste (i Fortid og Nutid 1981, s. 184–201) og vel ikke mindst provokeret af Scocozzas lovgivningsfocuserede omhandling – forsvarede AEC sine resultater og metode (i Fortid og Nutid 1982, s. 672–681). Han pointerede igen at lovgivning må kræves afprøvet mod motivering og virkelighed, og han

afstak en vej til afdækning af det 16. årh.'s sociale virkelighed, hvor »det meget spredte og kun i ringe grad udgivne eller udnyttede sociale og økonomiske kildemateriale fortsat er en kraftig udfordring til vore landbohistorikere. Til denne forskning vil en redegørelse for forordningen af 14. maj 1523 og livsfæstets betydning i det 16. årh. være en vigtig introduktion eller udgøre et centralt nøglepunkt for forståelsen af landboforholdenes omformning under overgangen fra senmiddelalder til nyere tid.« (s. 680).

Dette arbejde er igang. E. Porsmoses »Bønder, bryder og tjenere.« er et godt skridt udad den vej AEC afriidsede (samtidig er den et udmærket korrektiv til AECs artikel fra 1946).

Midt i en heftig debat om forordningen af 14. maj 1523 har Porsmose udkastet et stykke virkelighedsfats forskning, som det ikke vil være muligt at komme udenom i livsfæste-debatten.

Undersøgelsen dækker Odense Bispegårds gods 1514–42 og Næsbyhoved Len 1502–10; to geografisk sammenfaldende godskomplekser. Hans materiale er de velkendte regnskaber fra Næsbyhoved Len og det tidligere ret ubenyttede regnskabsmateriale fra Odense Bispegårds godt.

Regnskaberne fra de enkelte gods gennemgås systematisk og synspunkter gøres klare med gode oversigtskort. Porsmoses resultater er ganske interessante, idet han konstaterer væsentlige forskelle godserne imellem. Vigtigst af disse er påvisningen af et reelt livsfæste på bispegodset med gennemsnitlige fæstetider på 23–24 år mod det kgl. lens 12 år. (Begge steder er sønnefæsteprocenten dog relativt høj: 22% stigende til 27% mod lenets 18%). Årsagen til de store forskelle finder Porsmose i godsernes besiddelsesforhold og opbygning. Fæstegodset på Næsbyhoved er centreret omkring stor-driften på Næsbyhoved Ladegård, hvor en hård hoveribyrd kan forklare et stort fæstergennemtræk i lenets godskerne, mens mere stabile forhold dominerer periferien. Herimod er tilstandene på Bispegårdsgodset ret stabile; især synes dette tilfældet i godskernen. Godset er opbygget som en række fæstegårdskoncentrationer uden særlig stor-drift. Hoveriet må da være minimalt.

Til at forklare lenets mange fæsterskift forudsætter Porsmose yderligere, at lensmanden har haft en form for flytningsret. En ganske interessant tanke sammenholdt med det faktum, at indtægterne ved stedsmaal og forlov kunne være ret betydelige. Eksempelvis af de 8 gårde i Stige beløb landgilden sig til mindre end 1/5 af indtægterne ved fæsternes ind- og fraflytning. Eksemplet er måske langtfra repræsentativt, men det indicerer at kraftige fæsterudskift og korte fæsteperioder på et gods ikke var ensbetydende med en dårlig økonomi for godsherren. (Eksemplet kan sammenlignes med N. Skyum-Nielsens eksempel fra 1490 (i »Ærkekonge og ærkebispe«, Scandia bd. XXIII, s. 1–101, s. 84), hvor alene forsvarsafgiften eller gæsteriet af nogle sjællandske gårde beløb sig til 50% af landgilden.

Man mærker i disse tilfælde en senmiddelalderlig udvikling med et afgiftstryk knyttet stærkere til fæsterens person fremfor den dyrkede jord!

Porsmose bog er et lille overflødhedshorn, hvad angår disse små iagttagelser og de delkonklusioner, der udledes deraf. Af disse er værd at fremhæve hans afvisning af AECs gamle tanke om indfæstningsafgiftens forbindelse med et reelt livsfæste. I stedet argumenterer Porsmose for steds målet som en art husbondhold, kun ydet ved indgåelsen af fæsterens første fæsteforhold på godset.

Megen interesse påkalder hans undersøgelse af selvejerne sig. Ved en minutøs sammenstilling af kilder før og efter Næsbyhoved Lens regnskaber lykkes det Porsmose at frasie de selvejere, som AEC ulykkeligvis medregnede i sine tal og konklusioner fra 1946: 130 ialt. Bemærkelsesværdigt er, at den gennemsnitlige besiddelsestid kun er 13 år mod fæsterens 12! (Det er dog her de urolige tilstande i Lunde herred, der især trækker ned). Noget éntydigt billede af selvejernes forhold kan ikke gives. Selvejet synes dog mere at have præg af en arvepligt end en -ret. I regnskaberne findes således eksempler på selvejeres frikøb fra arvepligt og køb af ret til at flytte. Man synes således hos Porsmose at finde belæg for Erslevs gamle definition på selvejeren som 'arvefæster', der i modsætning til fæsteren kun havde større fordring på den fædrene gård.

Porsmoses væsentligste konklusion er påvisningen af »at livsfæste, åremålsfæste og fæste på ubestemt tid utvivlsomt har eksisteret side om side såvel på det normative som det virkelige plan i årtierne før 1523-ordningen, omend altså med store variationer fra gods til gods«. (s. 100). Han argumenterer videre for at disse tre former for fæste stadigt anerkendtes retsligt efter 1523. For Porsmose kan forordningen af 14. maj 1523 da ikke være en livsfæsteforordning – hverken i sin ordlyd eller som kodiciceringslov, og i sit appendix tilslutter han sig da også Scocozza (omend han tilknytter små forbehold).

Værket er naturligvis fokuseret på specielt fynske forhold og synes som sådant ret lydefrit. En uheldig tendens til at jævnføre det sjællandske vornedskab med reelt livsfæste (jfr. s. 11 og 18) må dog beklages. Vornedskabet kunne indebære mange ting for bonden: bl.a. tvangsflytning (også udaf godset) og overtagelse af ledig (og øde) gård. En udbredt praksis, hvor bonden i kraft af sin fødestavnspflicht var nødsaget til at forblive på sin gård på livstid, er dog endnu ikke påvist.

Den afsluttende hypotese virker besnærende men holder næppe for en nærmere undersøgelse. Ud fra sine resultater går Porsmose til en tolkning af Chr. II's Landlov af 1521, som han opfatter som et stykke reformarbejde »rettet mod det feudale samfunds traditionelle jordlejevæbninger, nemlig livsbreve og ad gratiamsbreve, og til gengæld søger at fremme en art forpagningssystem baseret på frie, individuelle aftaler. Det er en nærliggende

tanke, at fæsteforholdene på kronlenet i hovedsagen har været baseret på et lignende system«. Porsmose har her bidt sig fast i Landlovens § 101, som er »rettet mod indgåelse af fæsteforhold på uaftalt tid«. (s. 101).

I denne tolkning henholder Porsmose sig udelukkende til Kolderup-Rosenvinges gamle manuskript (trykt i »Samling af Gamle Danske Love«, bd. IV, 1824). Paragraffen heri kunne måske synes at have til hensigt at reformere fæsterinstitutionen, idet den nøgternt bestemmer at fæsteren har ret til en aftale om fæstets længde ved dets indgåelse »y thy Aar, tholff Aar, lenger eller stecker. . .«. I denne periode kan han ikke udvises ifald han overholder fæstets betingelser.

Hvad angår forholdet fæster – jorddrot, er det dog ganske problematisk at opfatte Landloven som nyskabende og reformerende. Det havde nok været formålstjenligt at sammenholde Kolderup-Rosenvinges manuskript til Landloven med det manuskript, J. Hvidtfeldt opdagede i 1934 (jfr. dennes artikel »Et nyt haandskrift til Christiern den andens landlov« i Scandia bd. VII, s. 160–166). De er ikke ganske ens; ihvertfald ikke i bestemmelserne om landboforhold.

I begyndelsen af tresserne stod en debat om hvilket manuskript, der lå tættest på den endelige Landlov (jfr. Gyldendals »Danmarks historie«, bd. 2, s. 241ff). Debatten synes at være forstummet og man kan ærgre sig over, at det aldrig er blevet aktuelt at udgive Hvidtfeldts manuskript.

Den relevante paragraf hos Hvidtfeldt (§ 68) har et noget andet udseende end Porsmoses refererede. Den starter med at bestemme, at ingen bonde skal kastes af sin gård, så længe han er pligtig med afgifter og ellers »ære hanss hosbondhæ lydigh og hørrigh och(?) thilbørligh thienesthæ.« Paragraffen slutter (nærmest som et vedhæng til den første bestemmelse): »Wille wy och att nar nogher fæsthe gaardt Tha schall hand thendt beholthæ wdj viij aær j thet myndtzsthæ, før handt maa wtwisses«. (Fotokopi af denne Landlov haves på Århus Universitet, historisk institut). I denne udformning har den relevante lov snarere til hensigt at forhindre *for korte* fæstemål. Dens motiv synes at være at lette det sociale tryk på bonden ved at sætte mindstemål for fæstets længde, snarere end at ville reformere fæsteinstitutionen.

Nu skal man nok vare sig for at lægge for meget ind i paragraffens explicitte ordlyd, men tolker man den relevante paragraf som et tiltag vendt mod konkrete urimeligheder fra jorddrotternes side, er man mere i overensstemmelse med Landlovens hele holdning til forholdet fæster – herremand. En noget forarget holdning, der ikke søger at reformere men kun at lindre bondens situation. Tag f.eks. forbudet mod den 'ukristelige sædvane' at sælge og bortgive 'stakkels bønder og kristne mennesker' i vornedskabsområdet (K-R § 111, Hvidtfeldt § 85) eller forbudet mod den praksis, som kongen har erfaret 'at når nogen bliver mand-

helgløs, da må man frit slå på ham så meget man lyster' (K-R § 115, Hvidtfeldt § 83).

Løsrevet fra de øvrige paragraffer og især uden hensyntagen til Hvidtfeldt-manuskriptets bestemmelse om åremålsfæste kunne Porsmoses tolkning synes besnærende, sammenholdt med dem falder den til jorden.

At fæsteforholdene på kronlenet skulle være baseret på et slags forpagningssystem synes absolut heller ikke bekræftet af de mange kortvarige fæstemål på Næsbyhoved Len (jfr. tabel s. 84).

Bogen slutter med en excurs til 'livsfæsteforordningen'. I vakuum'et mellem færdiggørelsen af Porsmoses manuskript og selve udgivelsen har Scocozza ramt ind med sin klare afvisning af tanken om det forordningsindførte livsfæste. Porsmose har følt sig foranlediget til at forholde sig til Scocozza. I sit tillæg bringer han ikke meget nyt til torvs bortset fra en omtale af den seneste litteratur om emnet og nogle småkommentarer hertil (især til Scocozza). De ekstra sider virker som et noget overflødigt appendix til et ellers smukt afrundet og informationsholdigt værk; et unødigt forsøg på at holde sig aktuel med en bog, hvis aktualitet i kraft af sin afdækning af faktiske fæsterforhold fremfor en tolkning af normativt materiale vil bestå.

Frank Pedersen

Stadsadministration i Norden på 1700-talet. Det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsprocess på 1700-talet Publikation 1, Universitetsforlaget Oslo-Bergen-Tromsø 1982. 392 s. N.kr. 110,00.

Vi bliver her præsenteret for den første publikation fra et nordisk komparativt forskningsprojekt, der så dagens lys på det nordiske historikermøde i Uppsala i 1974, og hvis hovedemne er forholdet mellem centralmagt og lokalsamfund i det enkelte nordiske land og en sammenligning mellem landene. De enkelte publikationer, seks i alt, der ud over byadministration skal behandle fattigvæsen, større industriforetagender, reguleringer af næringsvæsenet og det administrative apparat uden for byerne samt bringe en afsluttende komparation, belyser alle hovedemnet ud fra et beslutningsprocesaspekt, hvor såvel de formelle beslutningskanaler som selve beslutningsprocessen på nogle udvalgte områder behandles. Hele projektet er tidsmæssigt koncentreret til det 18. århundrede, der i komparationsøjemed har den fordel at repræsentere to forskellige statssystemer: det enevældige styre i Danmark, Norge og Island og det repræsentative system i Sverige og Finland.

I den foreliggende publikation behandler Helle Linde for Danmarks vedkommende købstadsadministrationen uden for København, hvis bystyre Sigurd Jensen belyser. Byadministrationen i Norge

tager Steinar Supphellen sig af, mens de svenske byers administration behandles af Anne-Marie Fällström og Ilkka Mäntylä, bjergstedernes og Stockholms forvaltning dog af Birgitta Ericsson, der som projektleder også skriver det afsluttende komparative afsnit. Island er ikke inddraget, da det gennem hele det 18. århundrede forblev et udpræget bondesamfund.

Artiklerne har taget udgangspunkt i en fælles disposition, men er ikke præsenteret på helt samme måde. Fælles for de fleste af artiklerne er en indledning med en præsentation af de omhandlede byer, det lovgivningsmæssige grundlag samt styrelsens organer og disses funktioner, derefter belyses beslutningsgangen og dermed de enkelte beslutningsniveauers indflydelse på en række konkrete sagsområder: rekrutteringen til de lokaladministrative organer, opnåelsen af borgerskab og det lokale regnskabsvæsen.

Artiklernes indhold er bestemt af hensynet til komparationen. Forfatterne har måttet udvælge problemer og funktioner, der fandtes i alle landene, mens nogle af de problemer, der må formodes at være af største betydning for beslutningsprocessen i de enkelte byer, ikke har kunnet vises, fordi de ikke var generelle, men specielle. Forfatterens arbejde er blevet vanskeliggjort ved, at byerne ikke bare landene imellem, men også inden for det enkelte land var yderst forskellige ikke bare i struktur, men også i forvaltningspraksis, for ét var lovgivningen – hvis der overhovedet var en sådan – noget andet overholdelsen af den. Et andet problem for projektet, der naturligt nok kun i begrænset grad har kunnet foretage større arkivstudier, har været, at valget af byer er blevet bestemt af den forhåndenværende litteratur og kvaliteten af den. Steinar Supphellen advarer desuden (s. 116) mod den tilbøjelighed, man, fordi fremstillingen er styret af en fællesnordisk disposition med henblik på komparation, vil have til at formulere påstande, der virker generelle og almene, uden at der er fuld dækning for dem.

Man aner gennem hele fremstillingen ligesom en lille utilfredshed med resultatet hos forfatterne, der måske snarest ser berettigelsen i deres arbejde deri, at det kan opmuntre til videre forskning. Man må da selvfølgelig ikke lukke øjnene for de påpegede problemer; men mon ikke forfatterens pessimisme skyldes, at de havde forventet at kunne levere en meget mere afrundet fremstilling, hvor tingene i højere grad blev sat på plads. Inden for de begrænsninger, som det komparative aspekt har sat for de enkelte artikler, har vi fået en god, overskuelig og nyttig håndbog i byadministration i de nordiske lande. Artiklerne er som hovedregel klare og overskuelige med indholdsfortegnelse til hver artikel, opdeling i mange afsnit, dialogkammer over administrationens opbygning, delkonklusioner og konklusioner, noter og litteratur.

Ikke mindst er bogen værdifuld, fordi den nuancerer det billede, man i almindelighed har på basis

af normative kilder, ved at trænge bag om det formelle og se på konkrete sager. Artiklerne viser den forskellighed, der var i administrationspraksis mellem byerne, selv inden for det enkelte land. Et endnu mere nuanceret billede vil kunne fås ved flere detailundersøgelser, hvortil artiklerne giver mange incitamenter.

Skulle man undervejs i gennemgangen af de enkelte landes forhold have mistet det fællesnordiske overblik, bringer Birgitta Ericssons opsamling i den sidste artikel os igen på rette vej. Denne opsummering af de enkelte artiklers resultater og komparation af byernes administration med understregning af forskelle og ligheder, navnlig mellem det enevældige og det repræsentative system, er klar og overskuelig. Det bør også bemærkes, at bogen er forsynet med et engelsk resumé.

Behandlerne af byadministrationen i de enkelte lande skal ikke nøjere behandles her, og det vil ikke være rimeligt at fremhæve nogle af artiklerne på de andres bekostning. Derimod vil det være nærliggende at se nærmere på, hvorledes det spørgsmål besvares, som publikationens, ja hele seriens, oplæg leder op til: Var der stor forskel på at være borger i et enevældigt system og et repræsentativt system? Havde de svenske og finske borgere større udfoldelsesmuligheder politisk end deres danske og norske standsfæller?

Ligesom den danske enevælde aldrig har været et fuldstændigt totalitært, vilkårligt system, kan den svenske frihedstid selvfølgelig ikke sammenlignes med et moderne demokrati, og når der tales om en mulig lokal politisk indflydelse, var det i både Danmark-Norge og Sverige-Finland kun et fåtal, der overhovedet kunne komme på tale som potentielt politisk aktive.

For at besvare ovenstående spørgsmål kan man dels undersøge de forskellige beslutningsniveaurs betydning i beslutningsprocessen, dels undersøge hvor beslutningsmagten på det lokale niveau lå. Der må skelnes mellem tre beslutningsniveauer: centralmagten (konge, kollegier, rigsdag), centralmagtens regionale repræsentant (stiftamtmand, landshøvding) og lokalsamfundet (magistrat, byfoged, borgere). På det lokale niveau må borgerne som helhed eller deres repræsentanter (de eligerede, de ældste) sættes over for magistraten, der må betragtes som centralmagtens repræsentant. At borgerskabets medvirken i byadministrationen i form af ombud var helt nødvendig, for at forvaltningen kunne fungere, er helt klart; men havde det også indflydelse på beslutningerne?

Byadministrationen skulle uanset statssystem først og fremmest sikre, at statsledelserne havde et system, der på lokalt plan kunne varetage kronens økonomiske, fiskale og militære interesser samt opretholde almindelig orden og fungere som et bindeled mellem de styrende og de styrede. Grundstrukturen i byforvaltningen var da også lagt før de to gældende statssystemer var indført.

Den dansk-norske enevælde var præget af en

række usikkerhedsmomenter, som kunne åbne muligheder for lokal indflydelse. Den enevældige konge kunne principielt gribe ind overalt, og dette gav administrationen en usikkerhed. Kongen kunne imidlertid ikke være alstedsnærværende, og hans magt måtte uddelegeres til embedsmænd. Da nogle af disse fik for stor frihed, og deres kompetence ikke var fastlagt, kunne dette også skabe usikkerhed. Det samme gjorde den ofte manglende lovgivning vedrørende købstadsforhold. Endelig bør det bemærkes, at man på lokalt plan ikke tog overholdelsen af love og andre bestemmelser særlig tungt, et forhold der dog også gjorde sig gældende i Sverige-Finland.

I det svensk-finske repræsentative system gav valgetten til magistratsembederne og til borgerstanden i rigsdagen byerne formelt mulighed for indflydelse. Til gengæld var det svensk-finske embedsapparat langt mere bureaukratiseret end det dansk-norske, og der var en langt mere omfattende lovgivning. Sidstnævntes omfang og manglende præcision skabte dog usikkerhed.

På de konkrete sagsområder, forfatterne har undersøgt, må det konstateres, at i spørgsmålet om embedsbesættelser, et meget vigtigt punkt for centralmagten, havde borgerne i de dansk-norske byer ingen indflydelse, mens de svensk-finske byer via deres forslagsret til magistratsembederne havde en vis indflydelse, det endelige valg fandt dog sted på højere niveauer. Borgerskabsspørgsmål afgjordes i begge systemer lokalt af magistraten, men i Sverige-Finland efter høring hos borgerskabet. I det lokale regnskabsvæsen og den lokale finansforvaltning var der minimal indblanding ovenfra – bortset fra en række tilfælde i København – og her havde borgerskabet mulighed for at gøre sig gældende over for magistraten, ofte var der dog strid om, hvor grænsen for indflydelsen skulle gå. Magistraten drøftede anliggender af betydning for byen med repræsentanter for borgerskabet i alle landene, og borgerskabets repræsentanter dannede da også en modvægt mod magistraten; men de har savnet bestemte beføjelser og deres indflydelse haft begrænset rækkevidde. Borgerskabets interesse for at deltage i byadministrationen synes heller ikke overalt at have været særlig stor, navnlig ikke i Danmark.

Mens der har kunnet påpeges grundlæggende formelle forskelle mellem de to statssystemer, har det været vanskeligt af afgøre, om forskellene rent faktisk også spillede nogen rolle i byernes administration. Der har kunnet påpeges en række ligheder, der dels var traditionsbestemt, dels bestemt af ens økonomiske og sociale forhold. De enkelte artikler synes for begge systemer at vise, at hvor centralmagten har haft stor interesse i at gøre sin indflydelse gældende, er det også sket, og her havde den enevældige konge nok lidt bedre muligheder. Centralmagtens interesse for hovedstæderne synes at naturlige årsager at have været større end for den øvrige række af langt mindre og i nationalt

aspekt mindre betydningsfulde byer. På trods af enevælden kunne man i de dansk-norske byer i høj grad varetage sine egne anliggender, hvis man forstod at gøre det uden alt for store indre uoverensstemmelser.

Selv om den enkelte borgers stilling kun behandles sporadisk, får vi her som i en række nyere arbejder om den dansk-norske enevælde det indtryk, at det måske ikke var så slemt endda at være indbygger i det dansk-norske monarki. Man havde mulighed for direkte henvendelse til kongen gennem supplikinstitutionen, og ens ansøgning blev ofte bevilget i spørgsmål, der alene afhang af kongelig nåde. Steinar Supphellen mener (s. 165) at kunne konstatere, at i praksis var det oftest dem, der ikke havde fået tildelt magt og ansvar og ikke var blandt de fornemste, der kunne sætte deres lid til centralmagten.

Selv om publikationen ikke generelt har kunnet fastslå beslutningsniveauerne og selvstyrets omfang, er vi nået et skridt på vejen. Vi har fået en del holdepunkter for komparation og er blevet præsenteret for en hel række problemstillinger, der kan danne basis for flere undersøgelser. Yderligere og ikke mindst har vi fået en nyttig håndbog.

*Jette Kjærulff Hellesen
og Ole Tuxen*

Gerd Callesen, Steen Bille Larsen & Niels Ole Højstrup Jensen (red.): Marx i Danmark: Historiske bidrag, SFAHs skriftserie 14, 1983, 198 s. Kr. 125.

Traditionen tro er et rundt år for Marx' død (14. marts 1883) blevet markeret på forskellig vis i store dele af verden. Herhjemme har blandt andre Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie, SFAH, samlet og udgivet ni historiske bidrag om Marx' betydning i Danmark.

Traditionen er efter min mening positiv i den grad, der ikke er tale om en højtideligholdelse, men om at tage Marx' teori for pålydende, nemlig som teorien om historien og dermed også teorien om dens egen historie. Det særegne ved marxismen er netop det dialektiske forhold, der består mellem den selv som teori og dens materiale, historien. Marxismen er på samme tid en materialistisk og en dialektisk teori. Den er materialistisk i den forstand, at den anerkender virkelighedens eksistens forud for og uafhængig af teoriens erkendelse af den. Den er dialektisk i den forstand, at den anerkender tankens, ideens, teoriens mulighed for at gribe ind i virkeligheden, i historien. Det var det, Marx udtrykte i Teser om Feuerbach: »Filosofferne har kun fortolket verden, hvad det kommer an på er at forandre den«.

Netop dette problem, forholdet mellem det forandrende og fortolkende perspektiv ved marxismen, trækkes frem i Forord og Indledning, dels for

at understrege aktualiteten ved marxismens samfundsforanderende perspektiv, og dels for at påpege marxismens svage position i dagens Danmark i og med den primært er – eller rettere har været – bundet til universiteterne. Den akademiske marxismes tendens til at forstærke marxismens karakter af at være en »udflydende pluralitet« (s. 11) af forskellige retninger problematiseres således ganske kort. Ligeledes rejses – omend på en noget uklar måde – det centrale spørgsmål om marxismens betydning i den danske arbejderbevægelse i lyset af den kendsgerning, at Socialdemokratiet som et ikke-marxistisk parti har været og stadig er absolut dominerende.

Antologien består som nævnt af ni bidrag, der falder i 2 hovedgrupper. Den ene behandler marxismens indflydelse i den danske arbejderbevægelse op til århundredeskiftet, den anden omhandler indflydelsen på videnskaben. Denne opbygning udelader desværre mellemkrigstiden, som er en vigtig periode i arbejderbevægelsens historie.

Antologiens første og et af de mest interessante bidrag er »Skandinavien og håndværkerkommunismen« af Erik Gamby, som giver et billede af håndværkersvendens politiske aktiviteter i Europa. Deres politiske forståelse, håndværkerkommunismen, udspringer ifølge forfatteren af »konfrontationen mellem håndværk og industri« (s. 16). Artiklen belyser nogle af de problemer som denne tidlige arbejderbevægelse stod overfor, f.eks. den evindelige forfølgelse fra myndighedernes side. Derudover er forståelsen af håndværkerkommunismen, dens ideologi, dens internationale orientering m.v. central for forståelsen, af den efterfølgende politisk og fagligt organiserede arbejderbevægelse, der fik sit gennembrud i sidste halvdel af 1800-tallet, d.v.s. i takt med og på grundlag af industrialiseringen.

Den opkommende arbejderbevægelses internationale orientering er temaet i Søren Federspiels »Pio, Jensen og Marx. Internationalismens muligheder og praksis«. Internationalismens muligheder og praksis«. Internationalismen var karakteristisk for den tidligere arbejderbevægelse (og er det stadig i vekslende omfang), men den var også underlagt de politiske og økonomiske konjunkturer. De ugunstige forhold i 1880'erne og i det hele taget »overgangen til imperialismens epoke« (s. 66) bidrog til en omstrukturering af internationalismen fra at være fagbestemt til at tage udgangspunkt i de landsdækkende faglige organiseringer. Overgangen fra 1. til 2. Internationale udgør det organisatoriske udtryk for denne omstrukturingsproces.

Arbejdet for national konsolidering blev sat i fokus samtidig med at vekselvirkningen med den internationale orientering stadig bestod. Federspiels pointe ville nok have stået klarere, hvis denne organisatoriske udvikling i højere grad var blevet kædet sammen med den politisk-ideologiske udvikling i de nye socialdemokratier, f.eks. omkring forholdet mellem parti og fagbevægelse.

Ole Stender-Petersen bidrager med to artikler, »Friedrich Engels' to breve til Louis Pio, 1872« og »De danske Marx-Engels-oversættelser og den danske Marx-forståelse 1848–1895. Det er måske for meget at kalde den første for en artikel, idet der er tale om gengivelse og oversættelse af Engels' breve med nogle få realkommentarer. Det virker temmelig malplaceret, brevenes rettelige plads er efter min mening i SFAH's tidsskrift Arbejderhistorie. Det samme kan iøvrigt siges om Erik Eltens »Hvad skete der med Marx' manuskripter, breve og bøger kort efter hans død«, en artikel, der er helt uden forbindelse med bogens tema. Den indeholder iøvrigt en fæl fejl: det er ikke rigtigt som Elten hævder (s. 108) at Engels fandt et udkast til en bog om dialektik. Tværtimod, Engels ledte, men fandt intet, hvilket også klart fremgår af det brev fra Engels, som Elten henviser til.

Også Stender-Petersens andet indlæg forekommer perifert i forhold til bogens tema. Det ville have været interessant med en belysning af det danske Socialdemokratis udgivelses- og oversættelsespolitik i forhold til den teoretiske udvikling i det danske og det tyske Socialdemokrati, men i stedet bliver læseren præsenteret for en rent akademisk problemstilling »om oversættelser(ne) nu virkelig var i overensstemmelse med Engels' rimelige krav om en korrekt gengivelse af originalen« (s. 115). Et rimeligt krav, ja, men hvilken betydning det har om et skrift er korrekt eller ukorrekt oversat gives det intet svar på. En del af svaret skal man imidlertid nok finde i Stender-Petersens håndfaste sammenkædning af »manglende oversættelse af relevante Marx-Engels-skrifter« og »manglende kendskab til Marx' og Engels' revolutions- og statslære« som forklaring på uklarheder i Marx-forståelsen (f.eks. i Socialdemokratiets programmer) (s. 119). Ja det er ikke alene håndfast, det er simpelthen en fejlagtig problemstilling. I det omfang, der overhovedet er en årsagsvirkning er det den modsatte, hvilket samtidig peger på nødvendigheden af at give nogle materielle forklaringer på uklarheder og modsætninger i den socialdemokratiske ideologi og teori.

Marx brugte det meste af sin tid på at udvikle socialismen fra utopi til videnskab, men havde også et ret omfattende 'praktisk' arbejde i I. Internationale. Begge aspekter af hans virkefelt hang snævert sammen med en løbende stillingtagen til forskellige udviklingstendenser i arbejderbevægelsen, specielt selvfølgelig den tyske. Hverken han eller Engels har i særligt omfang forholdt sig til udviklingen i den danske arbejderbevægelse. Og det er måske baggrunden for at Hans Norbert Lahmes »Om splittelse i arbejderbevægelsen. En diskussion mellem A. C. Meyer, »Arbejderen« og Friedrich Engels, med et fragment af et ukendt Engelsbrev« lader en af de første alvorlige uenigheder udspille omkring et Engels-brev, kendt i fragment.

Modsætningen gik mellem Arbejderens udgive-

re Gerson Trier og Nicolai Petersen, som stod på et grundlag i nærheden af de af Marx og Engels kritisk støttede eisenach'ere i det tyske parti, og den dominerende linie i Socialdemokratiet, der stod Lasalle's linie nærmest. I stedet for en redegørelse for denne modsætning blæses en – sikkert karakteristisk – bemærkning fra den socialdemokratiske agitator og journalist A. C. Meyer om at Marx og Engels lejlighedsvis så »uvenligt« på det praktiske arbejde op til at være artiklens kerne, vel fordi Engels reagerede på denne urimelighed i et brev til Arbejderen. Uden tvivl var Engels' brev et rygstød for Trier og Petersen i deres forsøg på at få Socialdemokratiet ind på en anden mere revolutionær linie, men ikke mere end det og bestemt ikke en opfordring til at danne en ny organisation ved siden af Socialdemokratiet. Fokuseringen på denne detalje reducerer Triers og Petersens arbejde i Socialdemokratiet til et spørgsmål om det var splittelsesmageri.

Steen Bille Larsen tegner sig med »Danske Marx-Engels udgivelser 1945–80« sig for bogens mest besynderlige artikel. Bortset fra en liste over Marx-Engels udgivelser i perioden er artiklen en samling venstrefløjdsdogmatik af værste skuffe. Eksempelvis latterliggøres DKPs fremdragnet af »klassikernes« videnskabelig og metodiske grundlag som en dogmatisk, nærmest religiøs opfattelse af marxismen (s. 148), mens den universitære kapitallogiks fremdragnet af dele af »klassikernes« videnskabelige og metodiske grundlag vurderes positivt (f.eks. s. 152). Uagtet at DKP som del af en international tradition knytter klassikernes skrifter til den økonomiske og politisk-ideologiske udvikling, d.v.s. løbende foretager en teoretisk videreudvikling (som man sagtens kan være uenig i). Uagtet at kapitallogikkens eksegeseer om noget var udtryk for en Marxortodoksi (vel og mærke for de økonomiske skrifers vedkommende) som ikke nævneværdigt har forholdt sig til arbejderbevægelsen politiske og ideologiske udvikling og historie.

Et andet aspekt i Bille Larsens kritik af »Marxortodoksien« er, at han er tæt på at afvise, at Marx undergik en udvikling (s. 149). I og med 'stalinismen' har forholdt sig skeptisk overfor Marx' ungdomsskrifter bliver det for Bille Larsen odiøst overhovedet at skelne mellem Marx' tidligere skrifter, der betegner et filosofisk opgør med den tyske idealisme, med Hegels filosofi og med den mekaniske materialisme (Feuerbach og Proudhon), og hans senere indsats i form af kritikken af den borgerlige nationaløkonomi og dermed oparbejdningen af en teori om historien.

Antologiens vægtigste bidrag er Niels Finn Christiansens »Den borgerlige politiske økonomi og marxismen i Danmark 1870–1900«. Problemstillingen er ikke så meget rettet ind på direkte påvirkning i form af læsning af Marx' skrifter, i form af brevveksling m.v. som på at redegøre for de forhold marxismen var oppe imod i Danmark. I og med der ingen direkte stillingtagen var til den

danske oversættelse af *Kapitalen* 1–2 (1886–87) »har jeg søgt at indkredse de politisk-økonomiske og samfundsteoretiske grundholdninger, der prægede den borgerlige ideologi fra omkring 1870–1900« (s. 167) og dermed give en karakteristik af elementer i borgerskabets ideologiske kampberedskab overfor arbejderbevægelsen. Det er specielt fagøkonomerne og kredsen omkring *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, der behandles.

Danmarks internationale placering, både økonomisk og politisk, taget i betragtning er det ikke overraskende, at de danske økonomer holdt sig grundigt informeret om tendenserne i udlandet. Men det er særegent, at retninger som internationalt var i vælten eller var stærkt (om)diskuteret, nemlig grænseværdilæren og kathedersocialismen, ikke satte synderligt præg på de danske økonomer.

Den foretrukne teoretiker under den tidlige industrialisering i 1870'ernes og 1880'ernes Danmark var John Stuart Mill, hvis strenge individualisme forenede en moderat liberalisme med sociale overvejelser, en forening, der åbenbart passede de danske forhold, og som indskriver sig i en slags kontinuitet fra det nationalliberale højdepunkt til classesamarbejdet etablering omkring århundredeskiftet. Ud fra denne grundopfattelse tog de danske økonomer, naturligt foranlediget af opsvinget i arbejderklassens kampe i 1870'erne, »arbejderspørgsmålet« alvorligt, både i form af analyser af de sociale forhold og i form af diskussioner om, hvordan problemerne kunne 'løses'. Men det indebar derimod ikke en åbning overfor kritikken af liberalismen, det være sig den kathedersocialistiske eller konservative kritik (f.eks. biskop Martensens kristelige etik).

Den »grå zone« (s. 176) af økonomer eller samfundsteoretikere, der på den ene side følte sig presset af arbejderbevægelsens fremgang i en grad at de diskuterede deres teoretiske grundlag, men som på den anden side ikke engagerede sig i arbejderbevægelsen, denne grå zone var i modsætning til Tyskland ikke »overbefolket« i Danmark: Vilhelm Arntzen og Kristian Ring repræsenterede denne tendens, men fik omgående svar på tiltale af William Scharling.

Mere markeret end Arntzen og Ring står Claudius Wilkens, hvis værk »Liv – Nydelse – Arbejde« (1873–76) udover at være påvirket af Comte og Spencer også formidlede socialistiske synspunkter af lassalleansk art, men også på centrale punkter i overensstemmelse med Marx' teori. Wilkens fik ingen stor indflydelse, hvilket Christiansen især tilskriver at han ikke allierede sig med arbejderbevægelsen. Interessant er den modtagelse Wilkens værk fik blandt fagøkonomerne. Hvor *Nationaløkonomisk Tidsskrift* så på de utopiske socialister (Owen og Fourier) og Proudhon med en vis positiv interesse, blev Marx pure afvist som værende uvidenskabelig og medlem af »det tyske præsteskab« der fordrejede hovederne på arbejderne. Det udtrykker udmærket, at det var Marx og marxismen,

der var hovedfjenden og anstødsstenen for den borgerlige ideologi. I forlængelse heraf blev Wilkens mødt med en skarp kritik: at tage Marx' videnskabelige indsats alvorligt var utilstedeligt.

Hans Kryger Larsens »Materialistisk historieskrivning i Danmark indtil 1950'erne« udgør det afsluttende indlæg. De materialistiske historieskivere, der behandles er Gustav Bang, Jak. Kr. Lindberg (nationaløkonom), Hartvig Frisch og Albert Olsen. Om alle fire kan karakteriseres som historiske materialister kan nok diskuteres, men Kryger Larsens udgangspunkt er åbenbart at de alle henholder sig positivt til den historiske materialisme, og er interesseret i »de sociale klassers udvikling og modsætning og statens relation hertil« (s. 188). Hver for sig angiver de yderligere, som det hedder i konklusionen, »en grundlæggende forskel i opfattelsen af den historiske materialisme« (s. 197) samtidig med at forskellene markerer trin i Socialdemokratiets teoretiske udvikling. En interessant konklusion, men det overlades desværre til læseren selv at foretage forbindelsen til denne markerede trin, ikke alene i forhold til den teoretiske udvikling i Socialdemokratiet, men også i forhold til andre ideologiske eller kulturelle strømninger i samfundet som helhed. F.eks. ville det være rimeligt at relatere Albert Olsens standpunkter til den kulturradikale bevægelse og hans deltagelse i kulturarbejdet vendt mod reaktion og fascisme (Frisindets Kulturkamp).

I stedet for at anlægge det bredere historiografiske perspektiv, der antydes i konklusionen, giver Kryger Larsen en kort karakteristik af de fire materialister, som i hvert fald for Bangs og Frischs vedkommende er stærkt forkortet. Centrale skrifter er udeladt, af Bang f.eks. »Den materialistiske Historieopfattelse« (1915), ligesom hele hans nok så interessante diskussion af socialisme som historisk tendens og Socialdemokratiets opgaver i forbindelse hermed ikke er behandlet. Tilsvarende sker karakteristikken af Frisch alene ud fra hans Kulturhistorie, hvilket er klart utilstrækkeligt. F.eks. er hans skrifter om det antikke græske demokrati og dets filosoffer udeladt, ja hans stadige relateren ethvert nutidigt emne til forholdene i det græske demokrati, som sammen med hans karakteristik af f.eks. Platon som kommunist, tyder på en delvis overhistorisk og formel forståelse af socialismen, der svarer til en – igen delvis – formel og fænomnologisk forståelse af demokrati, diktatur m.v. Et forhold, der ikke skinner helt så tydeligt igennem i Kulturhistorien.

Bortset fra de undtagelser jeg har nævnt efterlader antologien indtrykket af at være en tyndbenet sag, hvor perifere problemer og detaljer har fundet plads efter det forhåndenværende søms princip. Bidraget til forståelsen af Marx i Danmark og af de problemstillinger, der formuleres i Indledningen er således begrænset.

Mogens Rüdiger

Arne Gammelgaard: *Mennesker i malstrøm*. Tyske flygtninge i Danmark 1945–1949. Systeme. 1981. 240 s. ill. kr. 90.

Den fortjente lokalhistoriker Arne Gammelgaard, Hammel, har med dette arbejde taget springet fra beskæftigelsen med hjemegnens nyere historie til et stykke dansk historie fra årene under og umiddelbart efter 2. verdenskrig. Som den første har han taget de tyske flygtnings historie op til en samlet behandling, og det er der kommet en meget læseværdig og stedvis meget bevægende bog ud af. Arne Gammelgaard begynder lokalt – med en lejrleders efterladenskaber. Og så folder han perspektivet ud. Han fortæller, hvorledes hans arbejde tager form, hvilke skuffelser og resultater, han oplever og opnår, og beretningen om undersøgelsens udformning og gennemførelse kædes bogen igennem sammen med selve beretningen om de tyske flygtnings historie.

Det er en vanskelig bog at anmelde – i et fagtidsskrift. For Arne Gammelgaard har valgt en form, hvor han til stadighed er tilstede som beretter, som den, der introducerer sine personer («Hildegard er robust fysisk og psykisk»), som den, der indfletter sine egne erindringer («Jeg mindes begge retter fra min barndom om end med absolut ulyst») og som den, der af og til lidt skurrende fremkommer med moralsk betonedede vurderinger (f.eks. s. 176). I en ramme, der sættes af 2. verdenskrigs forløb, de tyske flygtningestrømmes ankomst til landet og flygtningeadministrationens virksomhed og endelig hjemsendelsen, udspilles så den egentlige historie – de enkelte flygtnings beretninger om deres oplevelser fra opbruddet over opholdet i Danmark og i flere tilfælde frem til de en dag kontaktes af Arne Gammelgaard. Også i disse enkeltforløb er bogens forfatter nærværende med fingerede spørgsmål, dækkede referater af direkte tale osv. Det kan lejlighedsvis være vanskeligt at afgøre, hvornår vi i en beretning rent faktisk møder beretteren og hvornår forfatteren har taget over og brugt den pågældende som udgangspunkt for at fremkomme med *sin* viden og sine indtryk. Men det er gang på gang lykkedes Arne Gammelgaard at fange læserens interesse for de enkelte skæbner, at få de pågældende til at fremtræde individuelt og med hver deres særpræg, det er en glimrende præstation.

Helt så umiddelbart grebet bliver man ikke, når Arne Gammelgaard f.eks. i afsnittet »Den offentlige mening« gennemgang den danske opfattelse af flygtningsspørgsmålet. At Land og Folks artikel fra marts 1945 forekommer modbydelig idag er måske lidt letkøbt overfor de så humane og forstående indlæg fra lærer- og præsteside efter befrielsen. Og man får ingen forestilling om, hvor repræsentativ Arne Gammelgaards gennemgang af denne debat nu er.

Styrken i Arne Gammelgaards bog er hans greb om et ømtåleligt emne i vor nyeste historie, hans

åbenbare valg af en humanistisk-medmenneskelig vinkel på sit stof og hans vilje til at ville nå frem til en vurdering af den danske stats og den danske befolknings optræden i denne situation. I en tv-udsendelse, der var foranlediget af bogens udsendelse, gav han som skolelærer Danmark karakteren mg÷ for behandlingen af de tyske flygtninge. Med andre ord – det kunne lige gå an. Når man gennemlæser hans fremstilling og også ind imellem prøver at overhøre ham i flygtningeselvbiografierne, så når man også frem til et: det kunne vel lige forsvares. Med en bestemt undtagelse. Bestemmelserne for lægebehandling af flygtningsene synes at have været uhyggeligt rigoristiske og ihvertfald at have været administreret meget skrappt med mange småbørnsdødsfald som følge (s. 78, 98f).

Det er svært at blive færdig med *Mennesker i malstrøm*. Og denne konstatering rummer i sig både noget positivt og noget lidt mere forbeholdt. Man bliver grebet af bogens skildring af en række menneskeskæbner og af forfatterens engagement i sit stof. Det er også en bog, der *skal* skrives om – ja, hvorfor ikke: Et demokrati på prøve – nu blot et par år senere. Men så er der løse ender i hans beretning. Undertegnede har ikke *helt* kunnet få klarhed over, hvad der gemmer sig i »Pimpernel Skjoldagers« indsats (s. 184ff.). Den foregik i det gedulgte, men her kunne forfatteren godt have forklaret lidt mere. Man kan også undre sig lidt over, at Arne Gammelgaard ikke har følt sig ansporet af fodermesterkonens Minnas fortælling om klasse-skol i flygtningelejren (s. 105ff.) til at gå lidt nærmere ind på Knud Rahbek Schmidts bedømmelse af forholdene i Land og Folk fra august 1945 (s. 52) og lader det stå ved den danske lejrleders »overraskelse« over 35 år senere at blive konfronteret med denne lidt anderledes opfattelse af lejrlivet (s. 175f.).

Men læs endelig *Mennesker i malstrøm*. Den må være oplagt som udgangspunkt for arbejde med lokalhistorie i de øverste klasser i folkeskolen, og den bør afstedkomme både specialer og flere erindringer fra lejrledere, vagtpersonale, tidligere flygtninge osv. Arne Gammelgaard har taget hul på et emne fra besættelsestiden, som man fremover vil beskæftige sig med i dansk historie – for vor egen skyld.

Claus Bjørn

Laura Jacobsen: *Søllerød set med malerøje*. Kommenteret registrant over kunstværker med Søllerød-motiver. 276 s., ill. Udg. af Historisk-Topografisk Selskab for Søllerød kommune. 1983. Kr. 125.

Det område nord for København, som nu hører under Søllerød kommune, har af forståelige grunde tiltrukket mange kunstnere i tidens løb. Der er

naturskønt, området ligger ikke alt for langt fra hovedstaden, og der har desuden altid været interesse for kunst og kultur i denne del af landet. Der har også været nogen, der var istand til at købe kunstværkerne.

Nu har Laura Jacobsen for Søllerøds historisk-topografiske selskab udarbejdet en registrant over ikke mindre end 2200 billeder, mest malerier, af ca. 500 malere, som har fundet motiver i Søllerød-området. Registranten er bygget kronologisk op, og den omfatter arbejder fra midten af 1700-tallet til de seneste år. Et register over kunstnere og en mere end 100 sider lang indledning gør det muligt at anvende registranten ikke blot topografisk, men også i mere kunsthistorisk orienterede sammenhænge. Man kunne dog have ønsket en oversigt, som i store træk henviste til, hvad der er skildret af enkelte lokaliteter i kommunen, og mon det ikke skulle have været muligt at foretage en grovere typebestemmelse af billederne f.eks. i skovbilleder, landsbykysterier, gårde, marker o.s.v. Det vigtigste er dog, at registreringen er foretaget, for ud fra den kan opdelinger af forskellig art altid foretages.

Det skal siges, at forfatteren bevidst har afstået fra at være selektiv ud fra en kunstnerisk vurdering, alene det topografiske har været styrende, og det har – som det klart erkendes i bogen – betydet, at en mængde af det, der er med i registranten, er af blandet kvalitet. Ikke desto mindre er der ofret smukt tryk og udstyr på denne registrant. Det skal man ikke lægge nogen til last, men det fine udstyr burde måske have været reserveret til en rigtig kunstbog med det bedste af det bedste af Søllerød-kunsten. Forhåbentlig bliver der også midler til en sådan, grundlaget er skabt med denne værdifulde registrant.

Margit Mogensen.

Parti og by. Socialdemokratiet i Århus. 1883–1983. Socialdemokratiet i Århus. Universitetsforlaget i Århus. 1983. 110 s., ill. kr. 97,60.

»En jubilæumsbog kan nemt blive en udpræget »rose« – bog. Det har vi ikke ønsket med denne bog. Derfor henvendte vi os til forfatterkredsen omkring Byhistorisk Udvalg for at få dem til at forestå arbejdet med at forme en objektiv, perspektivrig og samtidig spændende skildring. Citatet er fra den pressemeddelelse, som Socialdemokratiet i Århus udsendte d. 22. april 1983.

Bogen er opdelt i to afdelinger. I den første del berettes kronologisk om partiet i de 100 år. Chr. R. Jansen: Fra Demokratiske Samfund til socialdemokrati (1883–1914), Ib Gejl: Krig, fred – og magt-overtagelse (1914– ca. 1933), Henrik Vedel-Smith: Kriseår – og krig igen (1933–1950) og Erik Korr Johansen. Magistratstyre og storkommune (1950–

1983). I anden del (s. 77–106) behandles to emner igennem hele perioden: Finn H. Lauridsen skriver om »Partiet og byrådsvalgene« og Karl Vilhelm Christiansen om »Partiets organisation«.

Forfatterne leverer en stofmættet, men dygtigt fortalt beretning om begivenheder og personer, der har tilknytning til Socialdemokratiet i Århus. Først i anden række inddrages byens historie. Alle forfattere har valgt at koncentrere sig om en politisk synsvinkel. Kilderne er i overvejende grad forhandlingsprotokoller, personlige arkiver fra forskellige ledere og andet »officielt« materiale i partiets besiddelse. »Demokraten« er naturligvis også benyttet i stor udstrækning. Det er helt oplagt partiets lederniveau, der i centrum for beretningen. Lidt ondskabsfuldt kunne man påstå, at bogen næsten lige så godt kunne være skrevet af nulevende og forhenværende partiledere i Århus. Det kunne den selvfølgelig ikke, først og fremmest på grund af det grundige kildekritiske arbejde forfatterne har gennemført. Megen spaltepads bruges på at berette om lederne indbyrdes kiv og strid. Ib Gejl vover følgende karakteristika: »... Stivstikkere og principryttere har der været, og er der stadig i det århusianske socialdemokrati...« (s. 37). På mange af bogens fotos optræder ledere, og i de fleste tilfælde ledsages omtalte fotos af ret omstændelige biografier.

Nogle hovedtendenser kan indfanges i bogen:

Det går stort set fremad og fremad for socialdemokratiet i Århus. Stemmæssigt og mandatmæssigt, til kommunale- og nationale valg. Først valgene i 1974, 1978 og 1981 i storkommunen giver for alvor SD problemer, således at en mangeårig politisk dominerende position brydes. SD i Århus havde faktisk flertal i byrådet fra 1909–1913, fra 1917–1946 og påny fra 1954–1970.

Desuden behandler flere af forfatterne udslag af de århusianske socialdemokraters mere eller mindre venstreorienterede holdninger i landsparti-politisk sammenhæng. Anti-militarismen og anti-EF-kampagnen omtales blandt flere emner. På det kommunalpolitiske område er det først og fremmest »kongemiddagene« på Marselisborg Slot, der giver anledning til langvarig og større principielle og personlige opgør.

Bogen er også ganske underholdende – et eksempel: Et bestyrelsesmedlem, havnearbejder Vald. Petersen ville i efteråret 1915 have forbudt boston- og tango-danse ved partiets baller. Forslaget blev nedstemt med 50 st. nej, 42 ja og 9 blanke. Med Vald. Petersen opgav ikke åvret. Han overtog hvervet som balinspektør! »I protokollen hedder det stillfærdigt, at der var knap så mange voksne til juletræsfest, som der plejede«. (s. 37) Anmelderen har blot én hovedtanke mod bogen. Udover den fortrinlige gennemgang af begivenhederne og personer på lederniveau, kunne forfatterne have forsøgt at indsamle mundtlige og skriftlige oplysninger fra »menige« socialdemokrater. Det ville have stor interesse at få at vide, fx.: hvorfor var de

medlem af partiet, i hvor høj grad deltog de i partiets aktiviteter, evt. hvorfor ikke? o.s.v. På denne måde ville der være fremkommet oplysninger om, på den ene side sammenhold og solidaritet, på den anden side om meget forskellige interessefeltter hos forskellige grupper af medlemmer. Hvad var vigtigst? Det landspolitiske eller det kommunale? Var der også andre aspekter end det rent politiske, som havde tag i medlemmerne? Forholdet til ungdomsorganisationen omtales kun få steder, og kvindernes lave grad af deltagelse i partipolitik behandles kun spredt.

Ib Gejl gør opmærksom på, at der i perioderne 1909–1913 og 1925–46 kun sad én kvindelig socialdemokrat i byrådet – mod 10–13 mandlige (s. 31 og tabel s. 90). Ib Gejl beretter også om en henvendelse fra 9 kvinder på en generalforsamling i okt. 1917. De foreslog, at der altid skulle være tre kvinder i bestyrelse. Forsamlingen hævdede, at forslaget var i modstrid med partiets opfattelse af ligeberettigelse. Kvinderne blev i stedet for opfordret til at møde op og stemme. Forslaget blev da også trukket (s. 31–32). Hvordan gik det med kvinderepræsentation efter 1950???

Helge Stavnshjerg

Keld Dalsgaard Larsen: Papirarbejdernes historie i Silkeborg. 1844–1982. AOF/AFO. Vestergade 77C. 8600 Silkeborg. 1982. 106 s., ill..

Bogen handler om perioden fra ansættelsen af de første papirarbejdere i Silkeborg i 1844 til det sidste år, hvor afdelingen i Silkeborg udgjorde en selvstændig afdeling under Papirindustriarbejdernes Forbund. Efter den 1. januar 1983 blev afd. omdannet til en brancheklub indenfor SID.

Forfatteren præciserer indledningsvis, at det er »papirarbejdernes historie« og ikke »Fabrikens historie« eller »papirfremstillingens historie«, der er bogens ærinde. På denne måde vil han være med til at gøre en uretfærdighed god igen, idet der næsten ikke eksisterer fremstillinger af papirarbejdernes historie. Derimod er der flere værker om papirindustrien, og fabrikken i Silkeborg og i særdeleshed om fabrikens grundlægger Michael Drewsen.

De første kapitler »Fabrikken i udørkenen – perioden 1844–1889« og »Kræfterne afprøves – perioden 1894–1922« (s. 11–52) bringer mange oplysninger om arbejdspladserne på fabrikken, om løn-, bolig- og levevilkår. Tre barndomserindringer af papirarbejderbørn fra ca. 1900 udnyttes nænsomt og klogt. Forfatteren sammenfatter skildringerne om de tre barndomshjem således: »... Alle omtaler deres barndomshjem som beskedent men godt, og de mindes ikke at have manglet noget – alle andre havde det jo ligesådan«. (s. 35) Jul. Bomholts »På vej til livet« (1954) udnytter forfat-

teren glimrende til at belyse stemningen blandt papirarbejderne og arbejdet på fabrikken.

Alligevel ville værket have været lettere tilgængeligt, i fald forfatteren havde brudt med det traditionelle kronologiske princip, og startet med det fagligt mest givende kapitel om »Fast arbejde – »hyt for livet« (s. 53–88)«. Her beretter 20 arbejdere om deres tilværelse i perioden 1922–1950. Clara Rasmussen og Mathilde Mortensen lægger ud med at fortælle om arbejdet og omgangsformer m.m. i »Kludesalen«, og derpå følger historier om de næste afdelinger frem til »Papiersalen«, der også er en kvinde-arbejdsplads. Der er så mange glimt af arbejdernes fortid, at læseren sidder tilbage med et mangesidigt indtryk af papirfabrikarbejderne i Silkeborg. Et par smagsprøver:

Carl Rasmussen siger om driftsbestyreren, Godske-Nielsen: »... Han var aristokrat ... Når G.-N. gik sin runde på fabrikken, så hilste han på 1. skæreren og maskinføreren, men ikke på pressemanden eller 2. skæreren. Han hilste ikke, men vi skulle sgu, og eet nik var ikke nok. Vi bukkede ...« (s. 85).

Fini Nielsen: »... G.-N. var ikke slem til at fyre folk på grund af drikkeri, derimod brugte han den metode at sende manden hjem en uge eller to. For, som han sagde, det var den værste straf, man kunne give: konen ville gå derhjemme og skælde manden huden fuld over, at pengene udeblev ...«.

Bogen afsluttes med et par oversigter over udviklingen efter 1950 og om understøttelsen – fra 1845 og frem (s. 89–102). Disse kapitler skal blot perspektivere de omtalte hovedafsnit om perioden 1894–1950. Forfatterens fremgangsmåde betyder, at Viola Holt, Carola Fogde og alle de andre aktører, får mæle. De forblev ikke elementer i en grå masse. Så vidt så godt. Men, forfatteren kunne godt i lidt højere grad have forsøgt sig med nogle analyser og forklaringer, der lidt mere direkte korrigerede og supplerede nogle hovedopfattelser af arbejderens og arbejderbevægelsens historie. Pladsen tillader ikke mere indgående diskussion af denne anke. Derfor blot følgende betragtninger: Bogen gennemgående tema er det gensidige samarbejde mellem kapitalejer(ne) og arbejderne. Kun undtagelsesvis brydes samarbejdslinjen af arbejdskampe og konflikter. Bogen giver utallige eksempler på arbejdskøbernes handlemuligheder: de bygger arbejderboliger, de låner penge ud til trængte arbejdere, de yder hjælp til sociale formål, de anlægger et nyt sportsanlæg... og betaler papiret til dette værk! De vigtigste trumfer var naturligvis tilbuddet om fast arbejde, og det tilbud blev stort set holdt på papirfabrikken, og fastholdelse af at måtte »lede og fordele arbejdet«.

Heroverfor stod indbyrdes uenige grupper af arbejdere: kvinder contra mænd. Hjælper contra afløser contra maskinførere o.s.v. Der blev stridt indbyrdes om akkorder, om bonusordninger og andre ting. Nogle kaldte sig »papirmagere«-ikke »papirarbejdere« (s. 74).

Og hvad med papirarbejdernes solidaritet med byens øvrige arbejdere? I fritiden optrådte de som frisør, tjener, taxichauffør, kanonfotograf, gartner m.m. Var det på grund af en forholdsvis lav løn, eller? Loyal overfor forfatteren og udgiverens intentioner vil anmelderen dog give Mathilde Mortensen det sidste ord: »... Det med mørkelægningen og de ændrede arbejdstider betød også, at vi sløjfede den lange middagspause og nøjedes med en halv time. Det var dejligt, og heldigvis beholdt vi den lille middagspause også efter krigen og kunne gå dét tidligere hjem. ... Mændene var derimod imod det, de var jo vant til at have koner til at have middagen parat til dem. Heldigvis vandt vi...« (s. 57).

Helge Stavnsbjerg

Ellen Andersen. En jysk herregård. Nationalmuseet 1983, ill., 140 s.

Ellen Andersens bog er en erindringskildring fra barndoms- og ungdomstiden på en mindre østjysk herregård, Serridslevgård ved Horsens. Forfatteren afslører på side 75, at hun er identisk med den velkendte fhv. museumsinspektør på Nationalmuseet, som bl.a. har beskæftiget sig indgående med klædedragtens historie. Det er også klart, at tyngdepunktet i bogen ligger på beskrivelserne af hovedbygningens indretning, møblerne og påklædningen. Det har tydeligvis for museumseksperter været vanskeligt at sammenføje flere af de kulturhistoriske påpegninger om haveanlæg, mode m.v. med de mere direkte, selvoplevede skildringer af dagligdagen. Det er på det sidste område, bogen har sin styrke. Vi har ikke mange trykte fremstillinger fra mindre herregårde, og Ellen Andersens

beretning skildrer udmærket den isolation, herskabet fornemmede i hverdagen. Berøringsfladerne var ret snævre og åbenbart uhyre stereotype. Man omgikkes såkaldt ligestillede i et ret fast mønster, og som barn af herskabet kendte E. A. ikke meget til, hvad der foregik på avlsgården eller i landsbyerne. Hun havde sine dyr og heste, men kunne kun lege med sin mindre bror. Men når børnene var sammen med bybørn (dvs. børn af »bedre« familier, opvokset i Horsens eller København), opfattede de sig som »landboer«, der kendte til livet i naturen med køer og heste.

Det var forfatterens bedstefader, Hans Christian Brodersen, som var skibsreder i Flensborg og desuden ejede plantager i Vestindien, der købte gården til den ene af sine to sønner. I beretningen får læseren små indblik i, hvorledes en familie uden større tilknytning til landbrug og storstilet husholdning omformes til godsejerherskab (E. A.'s mor stammede dog fra et tysk gods), og på flere punkter nærmest må rette sig efter de ansattes »traditionelle« opfattelse af, hvorledes forholdene skal være, og hvordan tingene bør laves.

Beskrivelserne indeholder på nogle områder en meget stor detailrigdom, men E. A. skriver til gengæld ikke meget om det menneskelige liv. Der er ganske vist redelige neutrale fremstillinger om folken i huset, besøg og selskabelighed, men læseren kommer ikke rigtig til at kende familien. Mange steder mærker man, at forfatteren rent faktisk har gjort sig klare forestillinger om mange følelsesladede forhold, men desværre videregiver hun dem ikke til sit publikum. Hun trækker grænsen der, hvor hun mener den bør gå. Det må man respektere. Den 85-årige forfatters herkomst fornægter sig ikke, selv om hun forlod Serridslevgård i 1919.

Palle O. Christiansen